

Всесвітня бібліотека.

Вольфганг Гете.

**Страждання
молодого Вертера**

== Переклала ==
Марія Грушевська.

ВСЕСВІТНЯ БІБЛІОТЕКА.

Вольфганг Гете.

Страждання молодого Вертера.

Переклала Марія Грушевська.

КИЇВ.
Друкарня Другої Спілки, Велика Володимирська, 43.
1912.

Все, що я міг тільки знайти з історії бідного Вертера, я старанно зібрав і подаю ось тут вам, і знаю, що будете мені дякувати. Ви не зможете відмовити подиву й любови його характеру і духови, а сліз його долі.

А ти, добра душе, що відчуваєш ті самі пориви що й він, шукай потіхи в його стражданнях, і нехай ся книжечка буде тобі приятелем, коли не міг ти знайти ближшого чи то з присуду долі, чи з власної вини.

Перша книга.

4 мая 1771 р. Як я тішусь, що поїхав! Яке то людське серце, мій дорогий друже! Покинув тебе, котрого так люблю, з котрим майже не розлучався—і тішусь! Я знаю, ти мені се вибачиш. Чи мої останні звязки не були вишукані долею на те, аби тривожити моє серце? Бідна Леоноро! А всеж таки я невинний. — Хиба се моя вина, що я забавляючись чарівною принадністю її сестри розбудив в біднім серці Леонори пристрасть! А всеж таки,—чи зовсім я невинний? Чи я не підтримував її вражінень? Чи сам я не любував ся проявами її щирої вдачі, що примушували нас сміятись хоч і не були смішні, чи я—о, який же чоловік схоче на себе самого скаржити! Я хочу, дорогий друже, і обіцяю се тобі, я хочу поправитись, не хочу вже більше сю дрібку горя, яку нам подає доля, переживувати, як се все робив; буду уживати теперішнього, а минуле нехай мине. Розумієть ся, ти, мій дорогий, правду кажеш, що людське горе було б далеко менше, коли б його люди—і Бог їх знає, чому вони такі—не старались з таким напруженнем уяви охотнійше виклика́ти в спогадах минулі нещастя, ніж байдужно зносити теперішнє.

Ти був дуже добрий, що сказав моїй матері, що я її діло як найкраще полагоджу і як найскорше дам відомість про нього. Я говорив з моєю тіткою і зовсім не уважаю її такою злою

жінкою, як її у нас представляють. Се весела, жива жінка і дуже доброго серця. Я передав її обвинувачення моєї матери що до задержаної частини спадщини; вона мені розповіла свої причини, поводи і умови, під якими вона була б готова віддати все, а навіть більше ніж ми жадали—одним словом я не можу тепер про се писати, скажи тільки моїй матери, що все буде добре. І знов на тій дрібній справі, я, мій дорогий, пізнав, що непорозуміння і лінивість роблять мабуть більше помилок на світі ніж хитрість і злоба. А принаймні ті останні напевно рідше проявляють ся. Зрештою я почуваю себе тут добре, самота у сій райській місцевості се дорогоцінний бальзам для мого серця, а ся молода пора року щедро огріває моє часто холодне серце. Кожде дерево, кожний корч — се цвітучий букет, і чоловік радостав би маєвим хрущем, щоб могли поринати в сім морі пахощів і шукати в них поживи.

Саме місто неприємне, зато довколо нього несказана краса природи. Се спонукало покійного графа М... заложити горід на однім з горбків, які з прегарною ріжнородністю переплітають ся з собою і творять чудові долинки. Горід простий і зараз на вступі відчуваєть ся, що плян робив не учений огородник, але чутливе серце, яке хотіло тут самим собою жити. Вже не одну сльозу вилляв я за покійником в запусненім павільончику, що був його улюбленим місцем, а тепер став моїм. Незадовго буду я паном города; огородник прихильний мені тільки від кількох днів, та він не буде себе від сього зле почувати.

10 мая.

Цілу мою душу наповняє дивна радість, така як ті лагідні весняні ранки, якими я тепер з цілого серця люблюсь. Я тут сам і радію своїм життям, у сій околиці, що наче сотворена задля та-

ких душ, як моя. Я, мій дорогий, такий щасливий, так зовсім потонув в почутю спокійного істнування, що на тім терпить моя штука. Тепер я не міг би і одного стрижка нарисувати, а все ж таки ніколи не був я більшим артистом як тепер. Коли мила долина довкола мене застеляєть ся мракою, а сонце стоїть в горі за непроглядною пільмою мого ліса і тільки деякі проміні перекрадають ся у внутрішнє святилище, а я лежучи тоді у високій траві над бистрим потоком дивуюсь тисячам ріжнородних травичок близько при землі; коли я серцем чую суєту сього маленького світа, помежи стеблами, з його безчисленними, незбагненими формами хробачків, мушок, і чую також присутність Всемогучого, що нас сотворив по своєму образу, і подув Вселюблячого, що уносить нас і удержує у вічній роскоши; коли, мій друже, тоді перед моїми очима смеркаєть ся і світ довкола мене і ціле небо спочине в моїй душі, наче по-стать укоханої—тоді тужу я часто й думаю: ох, як би то я міг те все виразити на папері,—те що так повно, так ясно в мені живе, що було б зер-калом моєї душі, так як знов моя душа зеркало безконечного Бога. Мій дорогий!—але се мене зни-щить, я поляжу під напором величи сих вражіннь.

12 мая.

Не знаю я, чи в сій околиці ходять злудні духи, чи се в моім серцю така чудова небесна фантазія, що все здаєть ся мені ніби райське. Перед сею місцевістю єсть близько криниця, що причарувала мене так як Мелюзину і її сестер. Зійшовши з маленького горбка натрафляєш на склепінне а звідси двацять ступнів низше витікає з мармурової скелі чистесенька вода. І маленький мур, що служить огорожею в горі, і високі дерева, що покривають навкруги сю просторонь, і той приємний холод—все те таке принадне, таке

миле. Нема дня, щоб я не просидів тут годину. І приходять сюди дівчата з міста по воду — найзвичайніша собі, але й найпотрібніша робота, яку колись виконували самі королівські доньки. Сидючи тут, я дуже живо відчуваю сю патріархальність, — як-то вони, ті прадіди, коло криниці роблять знайомости й укладають подружжя, як довкола криниць і жерел витають добрі духи. Хиба той не відчував сього, кому не доводило ся після тяжкої мандрівки в літній день покріплятись холодом криниці.

13 мая.

Ти питаєш мене, чи прислати мені мої книжки? Ах, ради Бога, мій дорогий, дай мені спокій з ними. Я вже не хочу, щоб мене захочували, вели, підбадьорували: моє серце досить сильно ще живе само собою; мені потрібно коліскової пісні, а її я маю досить в моїм Гомері. Як часто я зацитькую ним мою збурену кров; ти певно ще ніколи не бачив чогось такого неспокоїного й нерівного як отсе серце. Та чи тобі, дорогий мій, про се говорити, тобі, що мав сю неприємність бачити мої наглі переходи від смутку до смілих поривів, від лагідної меланхолії до пагубної пристрасти. І при тім держу я своє серденько як хору дитину: все йому дозволяється. Більше не скажу; єсть люди, що взяли б мені се за зле.

15 мая.

Місцеві прості люди знають вже мене і люблять, особливо діти. Коли я зразу до них зблизив ся і приязно про се й те випитував, думали деякі, що я хочу брати їх на глум і відправляли мене навіть грубо з нічим. Але я не зражав ся; я тільки відчував дуже живо, що вже й давніше помічав, що люди з іншого стану держать ся

все холодно і здалека від простого народу, бо думають, що від зближення з ним можуть стратити. Крім того є ще люди пусті й примхуваті, що ніби на те тільки й знижались до бідного народу, щоб опісля живійше дати йому почути свою неласку.

Я знаю добре, що не всі ми рівні і не можемо такими бути, але я думаю, що той, хто уважає потрібним сторонити від так званого поспільства, аби задержати повагу, так само заслугує догани як і той трус, що укривається перед ворогом зі страху, аби не бути побореним.

Недавно тому я пішов до криниці й застав там молоду дівчину, служницю, яка, поставивши своє начинне на останнім ступню сходів, обзирала ся, чи не йде яка товаришка, котра допомгла б їй поставити на голову збанок.

Я спитав: Чи допомгти вам, дівчино? Вона почервоніла сильнійше й сильнійше.—О ні, пане, відповіла.—„Не стидайтесь“.—Вона положила собі на голову свій обручик, а я поміг поставити збанок. Опісля подякувала й пішла.

17 мая.

Я поробив ріжні знайомости, але товариства ще не знайшов. Я не знаю, чим притягаю до себе людей: я стрічаю їх так багато, вони привязують ся до мене і мені дуже прикро, коли по короткім часі наші дороги розходять ся. Якби ти спитав, які тут люди, то я б тобі відповів: як всюди! Люди се дуже одноманітна річ. Найбільша частина з них працює майже все, щоб вижити, а ся дрібка свободи, яка їм лишається, так їх трівожить, що вони уживають всіх способів, аби її позбутися. О, людске призначенне!

А нарід тут дуже добрий. Коли я часом забуваюсь і уживаю з ними тих утіх, які ще доступні людям: чи то щиро й сердечно пожартувати за столом,

чи то урядити прогульку, чи таньці в добру пору, чи щось иньше, то се на мене дуже добре впливає; колиб я тільки не пригадував собі, що в мені спочиває ще багато иньших сил, які невикористані марніють і які я старанно мушу укривати. Ах, се так стискає серце — а зрештою! се вже наша доля—щоб нас не розуміли.

Ах, померла товаришка моєї молодости. Знав я її колись! Я мігби сказати: який з мене дурень: шукаю того, чого ніде найти не можна, а я мав її, я чув її серце, її велику душу, в її присутности я признавав себе більшим ніж був—бо я був усім, чим міг бути! Добрий Боже! чи лишилась не ужитою хоч одна сила моєї душі? Чи не міг я при ній розвинути всю повноту того дивного чуття, яким моє серце обняло природу? Чи наші зносини не були тою вічною тканиною, від найніжніших вражіннь до найострійших дотепів, яких усі степені аж до неприродности відзначені були маркою ґенія? А щож! Ах, ті літа, які вона ще мала перед собою, завели її скорше ніж мене в могилу. Я її ніколи не забуду, її сильного ума, її святої терпеливості.

Кілька днів тому здибав я молодого Б... Се щирий молодий чоловік і вираз лиця у нього такий щасливий. Він щойно вертає з університетів, і хоч не вважає себе мудрим, але всеж таки думає, що знає більше, ніж иньші. При тім був він і пильний, як я се по всьому помічаю,—одним словом має гарне знаннє.

Знаючи, що я багато рисую і знаю грецький язик (дві рідкості в тутешніх сторонах) звернув ся він до мене і блиснув передомною своїми богатими відомостями, почавши від Батò до Вуда, від де-Піль до Вінкельмана, і запевняв мене, що прочитав цілу першу частину Теорії Зульцера, й має рукопись Гайне про студіованє старинностей. Я йому не перечив.

І ще пізнав я одного чесного чоловіка, княжого урядника, щирого, добродушного чоловіка. Кажуть, що се велика приємність бачити його межи дітьми; він має їх дев'ятеро, особливо мила його найстарша донька. Він запросив мене до себе і я хочу його в найблизших днях відвідати. Він живе у княжій ловецькій павільоні, півтори години звідси, куди він одержав позволенне перебраться по смерті своєї жінки, бо далше жити в урядовім домі в місті було йому занадто прикро.

І ще кілька старих оригіналів подибав я, у котрих все незносне, а особливо докази їх приязни.

Бувай здоров! Лист сей буде тобі до вподоби, він наскрізь історичний.

22 мая.

Що людське жите тільки сон, се вже признав не оден, і такеж почуте і мене ніколи не покидає. Коли я погляну на ті границі, в яких заперті людські сили діяльності й досліду; коли бачу, як вся праця до того тільки стремить, щоб здобути заспокоєнне потреб, які знов ніякої иньшої ціли не мають, як продовжене нашого бідного істновання, і що всяке заспокоєнне поза певними точками досліду се тільки злудна резігнація, яка малює людям рожево стіни їх вязниці—від всього того Вільгельме, німію я. Я вертаю в себе самого й нахожу свій світ! І такеж більше в передчутю і пожаданню, ніж у представленню і живій силі. І тут все зливаєть ся в моїй уяві і я мріючи й сміючись мандрую далі в широкий світ.

Що діти не знають, чому вони чогось хочуть, на се годять ся всі високо учені учителі й гофмайстри; але що й дорослі люди так само як і діти товчуть ся на сій землі і не знають, звідки й куди йдуть, так само мало свідомі правдивої ціли, так само дають себе вести ласоцями і різками:

сьому ніхто не хоче вірити, а мені здається, що се ясне, як день.

Я тобі се радо кажу, бо знаю, що ти міг би мені на се сказати, що ті, котрі найщасливійші, живуть як діти з дня на день, тягають з собою свої ляльки, одягають і роздягають їх і з великою пошаною кружать коло шуфляди, де мама заперла цукорки, а коли нарешті одержать бажане, набивають собі ним повний рот і кричать: Ще!— Се щасливі сотворіння. І ще отсим добре живеться, котрі своїм нужденним занятям або й своїм пристрастям дають величаві назви і представляють їх родови людському як великанські діла для його щастя й спасення. Добре тому, хто може таким бути. Але хто в покорі своїй знає, куди се все йде, хто бачить, як кождий горожанин, котрому добре ведеться, потрапляє зручно переформувати свій садочок на рай, і як терпеливо навіть і нещасливий штигулькає під тягарем своєю дорогою, а всі разом однаково заняті тим, аби се соняшне світло хоч хвилинку бачити довше— о, сей буде мовчати і утворить собі з себе самого свій світ, і буде також щасливий, тим що він чоловік. І хоч якби звязаний він не був, всеж таки в його серці живе солодке чуте волі, і він знає, що зможе сю вязницю покинути, коли схоче.

26 мая.

Тобі здавна знаний мій звичай вишукувати собі в затишку хатку, щоб у ній оселитись. І тут також я знов знайшов таке місце, що потягнуло мене до себе.

З годину дороги перед містом єсть місце, яке називають Вальгайм. Дуже цікаве його положення на узгір'ю: коли вийти стежкою до села, видко звідти відразу цілу долину. Добра шинкарка, яка не вважаючи на свій вік все ще привітна й весела, подає вино, пиво, каву; а що вже понад усе, так

се дві липи, котрі своїми розлогими галузами покривають маленьку площу перед церквою, окружену довкола селянськими хатами, стодами й подвірцями. Такого спокійного й затишного місця я не змігби ніде найти, і от я кажу собі винести з гостинниці сюди столик і крісло, що тут каву й читаю собі Гомера. Одного разу, коли я випадком одного гарного пополудня прийшов під липи, довкола було зовсім пусто. Всі були в полі, тільки оден хлопчина, може шестилітній, сидів на землі й держав між колінами двома руками наперед себе другу дитину—може піврічну, так що служив їй ніби кріслом, і хоч дуже живий, як се видно було з його чорних очей,—держав себе зовсім спокійно. Мені сподобав ся сей вид: я присів на плузі, що стояв напротив і нарисував сю братську позу з великим захопленням. Я додав ще поблизький пліт, ворота від стодоли і кілька поломаних коліс, усе як тут було, і по годині побачив, що я зробив дуже цікавий і добре згрупований рисунок, не додавши нічого від себе. Се скріпило мене в моім намірі на будуче держатись близько природи. Тільки вонао дна незмірно богата і тільки вона одна творить великого артиста. Можна багато сказати на користь правил, менче більше те саме, що можна сказати на похвалу міщанської суспільности: чоловік образований по правилам не утворить ніколи чогось зовсім злого, без смаку, так само як той, що кермуєть ся законами і оглядом на добробит, ніколи не зможе бути злим судідом або великим злочинником; але натомість всякі привила (хай там говорять, що хочуть), знищують правдиве почуттє природи і правдиве її представлення! Ти скажеш, що се за гостро сказано: що вони тільки ограничають, усувають дикі пагонці і т. и.—Мій друже, чи хочеш, щоб я тобі навів порівнянне? То так, як і коханне!—

Молодий чоловік кохає цілим серцем дівчину,

проводить всі свої хвилі у неї, не жалує всіх своїх сил і цілого свого маєтку, аби їй кожную хвилю доказувати, що він цілком їй відданий. А тут прийшов би філістер, чоловік, що служить в публичнім уряді і сказав би йому: Мій молодий товаришу! Коханне—се людська річ, тільки треба по людськи кохати! Поділіть собі години: одні до праці, а години відпочинку можете присвятити своїй дівчині. Обчисліть свій маєток і що вам від конечних потреб лишиться, се можете—я не бороню вам—видати на подарунок для неї, тільки щоб не за часто: от на уродини чи іменини і т. д.—Коли він сього послухає, то буде з нього ужиточний молодий чоловік, і я сам радив би кождому князеві дати йому службу; тільки з його коханням кінець! а як се буде артист, то з його артизмом. О, мої приятелі! Чому потік ґенія так рідко збирає, так рідко коли шумить сильними хвилями, щоб порушити ваші зачудовані душі?—Дорогі приятелі, алеж там по обох берегах живуть статочні панове, котримби вона могла попсувати їх павільончики, кљумби тульпанів, грядки капусти, якби вони завчасу не постарались усунути будущу небезпеку ріжними гатями й спустами.

27 мая.

Я, як бачу, попав в запал деклямації й порівнань, а забув розповісти тобі, що сталось далі з дітьми. Я сидів ще може зо дві години на плузі заглиблений у свої артистичні вражіння, які мій вчорашній лист тільки дуже уривково тобі представив. І ось над вечір приходить молода жінка з кошиком в руках до дітей, які одначе не порушились, і кличе з далека: „Пилипку, ти дуже чемний!“—Вона привитала мене, я їй відповів, встав, приступив ближше й спитав, чи вона мати сих дітей. Вона потакнула, дала старшому половину булки, а молодше взяла на руки й поцілу-

вала з усею материнською любовю. „Я дала своєму Пилипови держати малого, а сама пішла з найстаршим до міста, щоб купити білого хліба, цукру й глиняну ринку“. Все те я бачив в кошику, з котрого злетіла була накривка. „Я хочу своєму Гансови (се було імя найменшого) зварити на вечер юшечки; мій старший, вітрогон, розбив мені був вчора риночку, сварячись з Пилипком за пригари зі страви“. — Я спитав про найстаршого, і не встигла вона мені сказати, що він пасе на луці пару гусей, коли вже він прибіг і приніс меншому лісковий прутик.

Я розмовляв далі з сею жінкою і довідав ся, що вона донька учителя і що її чоловік вибрав ся в дорогу до Швайцарії, щоб забрати спадщину по стрію. — „Вони хотіли його в сім обманути“, сказала вона „і не відповідали йому на його листи; отже він сам туди вибрав ся. Коли-б йому тільки не трапилось яке нещастє — нічого про нього не чувати“. Мені було трудно розпрощатись з сею жінкою, я дав кожному з дітей по крайцеру, і для найменшого дав також, щоб вона купила йому булку до юшки, коли піде до міста, і так ми розійшлись.

Кажу тобі мій милий, що коли вже мої гадки зовсім плутають ся, то тоді держить їх ще вигляд таких істот, що в щасливій безжурности крутять ся в своїм тіснім крузі з дня на день і на вид листя що спадає нічого не думають, хіба тільки те, що зима близько.

Від тої пори я там часто буваю. Діти зовсім до мене привикли, дістають цукру, коли я пю каву, а вечером їдять зо мною хліб з маслом і пють квасне молоко. В неділю також дістають вони по крайцару, і як що мене нема тут після молитви, то виплачує їм його шинкарка Ордре.

Вони сміливі, розказують мені ріжні річи, особливо мене захоплюють їх пристрасти і маленькі

вибухи їх жадности тоді, коли збереть ся більше дітей з села.

Богато труду я мав, поки заспокоїв їх маму, котра все думала, що діти заваджають панови.

30 мая.

Те, що я тобі недавно говорив про малярство, можна також сказати і про поетичну творчість; треба тільки пізнати найважнійше і рішитись його висловити, і справді тут можна нечисленними словами багато сказати. Мені трапилась сьогодні сцена, котра, колиб її вірно списати, моглаб дати найкрасшу іділлю про світ; але пощо тут поетична творчість, сцена і іділля? Чи конче треба удаватись до штуки, коли хочемо пережити якесь явище природи?

Як що ти після сього вступу очікуєш багато високого і благородного, то чекає тебе знов гіркий завід; се по просту захопив мене селянський хлопець і розворушив так сильно моє співчутє. — Я, розумієть ся, буду, як звичайно, зле розказувати, а ти, як звичайно, будеш уважати те, я думаю, побільшеним; се Вальгайм і все Вальгайм приносить такі рідкості.

На дворі під липами зібралось було товариство на каву, а що воно мені не зовсім підходило до вподоби, то я знайшов вимівку і не пристав до нього.

З недалекої хати вийшов селянський хлопець і почав щось лагодити коло того плуга, який я колисьто рисував. Він мені подобав ся і я заговорив до нього, розпитав про його відносини, ми скоро зазнайомились, і як се мені звичайно удаєть ся, з такими людьми, я скоро здобув його довіре. Він розказав мені, що служить у одної вдови і що йому добре у неї. Він говорив так багато про неї і так її вихвалював, що я легко міг за примітити, що він відданий її тілом і душею.

Вона вже не молода, говорив він, і її перший чоловік зле з нею поводив ся, та вона не хоче вже більше виходити заміж, а з його оповідання виходило так ясно, яка вона гарна і мила для нього, як дуже він бажав би, щоб вона його вибрала, аби затерти пам'ять помилок першого її чоловіка, що я мусів би все повторити слово в слово, аби представити тобі сю чисту прихильність, любов і вірність сього хлопця. Так, я мусів би мати здібности найбільшого поета щоб разом представити тобі живо вираз його рухів, гармонічний голос і скритий огонь його погляду. Ні, ніякі слова не виразять усеї ніжности його висловів і цілої його істоти; все те дуже важке, що я зумів би тут навести. Особливо зворушувала мене його тривога про те, що я міг би зле думати про його відносини до неї і сумніватись про її добре поведеннє.

А як незвичайно мило було се, коли він говорив про її постать, про її тіло, яке і без молодечої принадности сильно потягало й причаровувало його,—се можу я тільки в глибині своєї душі собі повторити. Мені ще не доводилось в життю стрічати пристрасне горяче бажанє таким чистим і навіть ніколи я не міг собі сього таким чистим представити й вимріяти. Не лай мене, коли я тобі скажу, що на саму згадку про сю невинність і щирість горить моя душа і що образ сеї вірности й ніжности всюди за мною ходить, так що я наче загоряюсь від нього і сохну і вяну.

Я буду тепер старатись як найскорше її побачити, або, може се й краще буде—уникати. Так буде справді краще: я її бачу в очах її вірного приятеля, і може бути, що вона не видалась би мені такою, якою я собі її представляю, отже пощо псувати собі гарний образ!

16 червня.

Чому я тобі не пишу? ти питаєш, а ще називаєш ся ученим. Ти повинен відгадати, що мені

добре живеть ся: коротко сказавши, я зробив знайомість, яка близько дотикає мого серця. Отже—як його... Дуже се буде трудно оповісти тобі до ладу, як се стало ся, що я пізнав наймилийше в світі сотворіне. Я вдоволений і щасливий, отже злий з мене історик.

Може се ангел?—фе! Так говорить кожний про свою, правда? А всеж таки я не в силі вичислити її прикмет, і які вони; досить, що вона цілком полонила мою душу.

Стільки наївности при таких розумі, стільки доброти при такій рішучости, і такий душевний спокій при живій діяльності й повноті життя.

Се все, що я тут про неї кажу, се тільки погана балачка, мізерні подробиці, які анї одної риси її „я“ не виражають. Іншим разом—ні, не іншим разом, а тепер зараз я се тобі розповім. Коли я сього тепер не зроблю, то не зроблю ніколи. Бо, між нами сказавши, від коли я почав писати, вже приходила три рази хвиля, коли я хотів кинути перо, казати осідлати свого коня і поїхати собі. І вже нині рано я присяг собі не виїздити, а все таки що хвильки підходжу до вікна і заглядаю, як високо ще сонце...

Я не міг сього побороти, і вийшов до неї. І отсе я вернув ся, Вільгельме, зім тепер кавалок хліба з маслом на вечерю і буду писати до тебе. Яка се радість для моєї душі, бачити її в кругу милих, веселих дітей, її восьмерьох рідні: братів і сестер!

Коли я й далі буду так оповідати як до тепер, то ти будеш з того так само мудрий при кінці, як і на початку. Але слухай, я хочу себе присилувати і почати розказувати з подробицями.

Я писав тобі недавно, як я познайомив ся з судою С... і як він мене просив відвідати його скоро у його пустелі, або радше в його королівстві. Я занедбав був сю справу, і

можливо не пішов би був туди ніколи, якби випадок не відкрив мені був сього скарбу, що скривається там, в тихім кутку.

Наша молодіж урядила була баль на селі, і я також охоче до сього прилучив ся. Я подав руку одній з тутешніх дівчат, добрій, гарній, але зрештою зовсім незамітній дівчині, і було постановлено, що я візьму коляску, сяду до неї з моєю дамою і її тіткою і поїду так разом з ними на місце прогульки, а по дорозі заїду ще за Шарльотою С...—„Ви познайомитесь з гарною панночкою“, сказала моя товаришка, коли ми їхали через просторій вирубаний ліс до стрілецького домка.—„Стережіть ся, щоб не закохались!“ докинула тітка.—Як се так? спитав я.—Вона вже заручена, вїшвила та, з одним дуже чесним чоловіком, котрий виїхав, щоб упорядкувати свої справи,—бо його батько вмер,—і щоб старатись про якесь добре удержанне“. Ся новина була для мене зовсім байдужа.

Сонце мало ще чверть години до заходу, коли ми заїхали перед ворота. Було дуже душно і дами висловляли побоюванне, щоб не зірвалася буря, якої признаки показувались на горизонті як біло-сірі і темні хмарки. Я старав ся їх заспокоїти своїм ніби то знаннем погоди, хоч і мені самому здавалось, що нашу прогульку постигне якась біда.

Я висів з коляски, а служниця, що стояла коло брами, просила нас хвильку пождати,—панна Льота зараз вийде. Я пішов через подвіре в сторону гарного дому, і коли я увійшов сходами і відчинив двері, моїм очам показав ся незвичайно милий образ, якого я ще ніколи не бачив.

В сїнях увивало ся шестеро дітей, від одинадцяти до двох літ коло гарної, середнього росту дівчини, в простій білій сукні з блідорожевими кокардами на плечи й на грудях. Вона держала

бохонець чорного хліба і краяла своїм маленьким, кожному відповідно до його віку й апетиту, і подавала кожному з такою ввічливістю, а знов кожде з них викликало так щиро своє „спасибі“, сягаючи в гору маленькою ручкою за хлібом, ще як його кроїли, а взявши свій хліб або бігло або йшло, відповідно до свого характеру, до брами, щоб побачити чужих людей і коляску, в якій їх Льота мала поїхати.—„Вибачайте, що через мене ви мусіли трудитись аж сюди, а дами чекати. За ріжними клопотами по дому й за одяганням я забула дати дітям підвечірок, а вони не хочуть, щоб хто иньший крайв їм хліб тільки я“.—Я поклонився незаметно, моя ціла душа була занята її постатю, тоном, рухами, і нарешті коли вона вбігла на хвильку в кімнату, щоб взяти рукавиці й віяльце, я мав час опам'ятати ся від наглого вражіння. Малі оглядали мене з далека з боку, а я підійшов до найменшого, з милим, щасливим виразом лиця. Воно почало відступати, коли як раз в дверях показала ся Льота: „Люі, дай ручку стрійкови!“—Хлопчик зробив се дуже охотно і я не міг здержатись, щоб не вважаючи на брудний носик, сердечно його не поцілувати.—„Стрійкови“?, сказав я, протягаючи їй руку, „чи думаєте, що я варт того щастя бути з вами посвояченим?“—„О,“ сказала вона, свобідно усміхаючись, наше посвоячення дуже широке, і мені булоб прикро, якби ви були в нім найгіршим.

По дорозі дала вона поручене Софії, найстаршій по собі, може одинадцятилітній дівчинці, уважати пильно на дітей і привитати від неї батька, коли він вернетъ ся з кінної прогульки. Малю знов сказала, щоб вони слухались своєї сестрички Софії, так якби се вона сама була,—що і прирекли виразно декотрі з них. Маленька блондинка, може шестилітня, сказала: Сеж не ти Льота, ми тебе таки більше любимо.—Два найстарші хлоп-

ці влізли були в коляску і на мою просьбу вона дозволила їм їхати аж до ліса, під умовою, що не будуть пустувати і будуть сильно держати ся.

Не встигли ми добре розсісти ся, а дами поздоровкатись і висловити взаїмно свої спостереження про сукні, а особливо про капелюхи та перебрати належито те товариство, якого вони сподівали ся, коли Льота наказала візникови станути, а своїм братам злізти; вони ж захотіли ще поцілувати її ручку, і старший зробив се з великою ніжністю, яка відповідала його п'ятнадцятилітньому вікови, а молодший жваво й весело. Вона ще раз поручила привитати маленьких і ми поїхали далі.

Тітка спитала, чи прочитана вже книжка, яку вона їй недавно послала.— „Ні“, сказала Льота, „вона мені не подабаєть ся, і ви можете її відібрати назад. Попередня не була також краща“.— Я сильно здивував ся, спитавши, які се були книжки, й почувши її відповідь. Я бачив так багато характеру у всім, що вона казала, стільки що раз нового було в кождім її слові, такими що раз новими промінями духа ясніло її лице і що раз більше виявляло вдоволення — бо вона відчувала, що я її розумію.

„Коли я була молодша, сказала вона“, то нічого так не любила, як романи. Господи, яка я була щаслива, коли могла в неділю сісти собі десь в кутку і цілим серцем зайнятись долею й недолею якоїсь міс Жені. Я не перечу, що вони мені й тепер подобають ся, але що я так рідко можу зайнятись книжкою, тож мусить вона бути відповідна до мого смаку. І тільки той автор мені наймиліший, у котрого я можу віднайти мій світ, у котрого дієть ся те саме, що у мене, котрого історія була б мені так само цікава й близька, як моє власне домашнє жите, яке, що правда, не рай, але всеж таки в своїй цілості може бути жерелом несказаного щастя.

Я старався скрити вражінє, яке зробили на мене сі слова. Але се, розумієть ся не тревало довго: бо чуючи, як вона з такою правдою говорила принагідно про „Векфільдського священика“, про * * —, я зовсім вийшов з рівноваги, висказав їй все, що мусів сказати і аж по якімсь часі, коли Льота звернула розмову до інших, запримітив, що ті цілий той час просиділи так, наче їх не було. Тітка поглянула на мене більше ніж раз своїм іронічним носиком, але мені се було байдуже.

В дальшій розмові говорилося про те, чи велика приємність танцювати— „Коли ся пристрасть і заслугує догани“, сказала Льота, то я все таки признаю ся, що для мене нема нічого понад танець. І навіть коли чимсь зажурю ся, а перетарабаню собі на своїм розстроєнім фортепяні контраданса, то зараз знов усе буде добре“.

Як я вдивляв ся підчас розмови в чорні очи, як сі живі губки й свіже, веселе личко поривало всю мою душу, як потонув я зовсім у її чудовій бесіді, не чуючи навіть слів, яких вона уживала!—все те ти можеш собі представити знаючи мене. Одним словом, я висів наче у сні з коляски, коли ми станули перед балевим павільоном і справді все довкола, цілий світ бачив ніби в сонній мраці, так, що ледви звернув увагу на музику, що звеніла нам з освітленої салі.

Два пани Одран і якийсь NN—хто годен всі імена смятати!—, що були дансерами Льоти і тітки, стрінули нас на вступі, забрали свої дами, а я повів свою.

Ми хороводили ся в менуеті; я запрошував до танцю одну даму за другою, і навіть найнезноснішим з них трудно було закінчити танець, подавши руку дансерови. Льота і її дансер почали англійського, а як мило було мені, коли в ряді фігур вона і з нами танцювала,—се ти можеш відчувати. Треба бачити, як вона танцює! Знаєш, вона від-

даєть ся танцям цілим серцем, цілою душею; все її тіло—се повна гармонія! така вона тоді безжурна, свобідна, наче справді танець для неї все, наче вона й не думає про ніщо більше, нічого не відчуває, і дійсно в таку хвилю все иньше зникає для неї.

Я просив її на другого контраданса; вона обіцяла мені третього, і незвичайно мило й просто впевняла мене, що дуже любить танцювати німецького.—„Тут така мода“, говорила вона далі, що кожда пара лишаєть ся разом і на німецького, а мій кавалер вальсує зле і буде вдячний мені, коли я його звільню з сеї праці. Ваша дама також не вміє й не любить, а я підчас англійського бачила, що ви добре вальсуєте; коли отже ви хочете зі мною танцювати німецького, то йдіть і випросіть собі те від мого кавалера, а я піду до вашої дами“.—Я подав їй руку, і ми уложили так, що підчас танцю її дансер буде забавляти мою дансерку.

Тепер се почало ся, і ми забавлялись хвилю ріжними рухами рук. А як чарівно, як незвичайно зручно порушалась вона! А коли ми вже прийшли до вальса і почали як кулі одно коло другого крутити ся, то зразу, розумієть ся, се виходило трохи нерівно, бо мало хто се уміє. Ми були розумні й перечекали трохи, поки найнезручніші уступлять з поля, і аж тоді прилучились іще з одною парою, Одраном і його дамою, і видержали цілий час справно до кінця. Ще ніколи я так справно не танцював. Я вже не був чоловіком! Держати в руках наймилійше на світі сотворінне і летіти з ним як вітер, так що довкола зникало все!—правду кажучи, Вільгельме, я присяг собі, що дівчина, котру б я любив і на котру мав би якісь права, не повинна ніколи з другим танцювати вальса, тільки зі мною, хоч би я через те й пропасти мав. Ти розумієш мене!

Ми перейшли ся кілька разів по салі, щоб

перепочати. Опісля вона сіла, а помаранчі, котрі я тимчасом приніс був,—останні, які ще були лишили ся—були дуже на часі, тільки що за кожним кавальчиком, які вона з чемности подавала якійсь безцеремонній сусідці, почував я уколи в серцю.

При третім англійським ми були другою парою. Коли ми перетанцювали свою чергу, а я—Боже, з якою розкішю—вдивив ся я в її очі і постать, поглядом повним щирого, чистого вдоволення,—переходили ми по при одну даму, яка милим виразом уже не зовсім молодого лица здивувала мене. Вона поглянула з усміхом на Льоту погрозила пальцем і минаючи нас вимовила дуже значучо два рази імя Альберт.

„Хто се—Альберт“ сказав я до Льоти, коли смію спитати?—Вона як раз хотіла відповісти, але ми мусіли розійти ся при великій вісімці, і переходячи попри неї мені здалось, що на її чолі показала певна задума.—„Чому б вам не сказати—сказала вона, коли я подавав її руку до променади.—Альберт, се гарний чоловік, з котрим я так якби заручена.“ Се не була новина для мене (бо дами сказали мені се дорогою), а всеж таки було се для мене таке зовсім нове, тому, бо я ще не думав про се відносно до неї—до неї, що за тих кілька хвилин стала мені такою дорогою. Досить, що я помилив в танці, забув ся і увійшов в чужу пару, так що все поплутало ся, і треба було аж всеї притомности Льоти, тягання й порядкування, щоб знов скоро все пішло до ладу.

Танець ще не був скінчив ся, коли блискавиці, які ми вже давно помічали на овиді, і які я вважав тільки за такі, що прохоложують повітре, почали сильно змагати ся, а громи заглушували музику. Три дами вийшли з свого ряду, за ними пішли їх кавалери, настав загальний нелад музика перестала грати. Коли нас постигне

несчасте або щось нас перелякає підчас забави, то се робить сильнійше вражінє ніж звичайно, і се зовсім природно—почасти силою контрасту, який тоді сильнійше дає себе відчувати, по части тому, що наша вражливість тоді буває значно живійша, і скорійше приймаємо вражіння. Сим причинам мушу я приписати сі дивні ґримаси, які я побачив у богатьох жінок. Найрозумнійша з них сіла була в куток, спиною до вікна й заткала собі уха, друга клякнула перед нею й ховала голову на її колінах, а третя знов втиснулася межі них і зі сльозами обіймала свої сестрички. Декотрі хотіли до дому; иньші знов, які ще менче знали що роблять, не мали й стільки сили волі, щоб спинити зухвалі пориви ласих на пригоди наших молодих людей, які дуже пильно заходились коло сього, щоб переловити з гарних уст нещасних дам усі трівожні молитви звернені до Неба. Деякі з наших панів зійшли були на долину, щоб спокійно закурити люлечку; решта товариства не відкинула пропозиції господині перейти в кімнату, де були заслони й віконниці. Ледви тільки ми туди увійшли, як Льота занялась уставлюваннєм крісел в колесо, і коли товариство на її прошенє засіло, запроєктувала забаву.

Я бачив вже неодного, що в надії на ласий фант задалегідь лагодив ся й смакував його. „Будемо гратись в рахованнє“—сказала вона. Уважайте! Я буду ходити в колесі з права в ліво, а ви так рахуйте: кожний скаже те число, яке на нього випаде і се мусить іти скоро як іскра, а хто заікнеть ся або помилить, дістане хляпса; так піде до тисячі.“—І почалась забава! Вона ходила в колі з протягнуеною в перед рукою. Перший почав: оден, його сусід сказав; два, дальший: три і так далі. Тоді вона почала йти скорійше, чим раз скорійше, і ось вже помилив оден і—хляпс! а через сміх і другий—хляпс! І чим раз скорійше.

Я сам дістав два рази і як з вдоволенням помітив — сильнійше ніж иньші від неї діставали. Загальний регіт і галас закінчили забаву ще перше, ніж дійшло до тисячі. Найблизші собі потягнули одні одних на бік, тимчасом буря перейшла і я пішов з Льотою в салю. По дорозі вона сказала: „за хляпсами забули вони про бурю і про все!“ — Я не міг їй нічого відповісти. — „Я також була сильно перелякана, але сказавши собі твердо, що я мушу додати відваги иньшим, стала й сама відважна.“ — Ми приступили до вікна. Греміло вже в стороні, сильний дощ шумів на дворі, а свіжа струя теплого повітря плила хвилею до нас. Вона стояла спершись на локоть, її погляд то обіймав околицю, то звертав ся до неба, то на мене; я бачив повні сліз її очі, вона положила свою руку на мою і сказала — „Кльопшток!“ Я зараз пригадав собі величаву оду, яку вона мала на думці, й потонув в хвилях вражіннь, які вона тим словом в мені порушила. Я не витерпів, нахилив ся до її руки й поцілував її з повними роскоші сльозами. І знов я поглянув на її очі. О, ти благородний *)! Колиб ти міг бачити се велике обожання в її погляді, а я бодай вже ніколи більше не чув зневаги для твого імени як часто буває тепер.

19 червня.

Не знаю вже, на чім я скінчив колисьто своє оповідання; знаю тільки, що була вже друга година по півночі, коли я скінчив і ліг до ліжка, та що якби я замість писати міг тобі переговорити, то задержав би тебе може аж до ранку.

Про те, що сталось при повороті з балю, я ще тобі не розказував, і нині також день не для сього.

Був чудовий схід сонця. Ліс цілий в краплях, а довкола освіжені поля! Наші товаришки задрімали. Вона спитала мене, чи може й я схочу

*) До Кльопштока.

додержати їм компанію?—про неї я можу не журитись.—„Доки я бачу сі очі“, сказав я і поглянув пильно на неї, „доти нема небезпеки.“—І так ми обоє держались, аж до її воріт, які служниця тихенько відчинила і на її запитання впевнила її, що батько й діти здорові і всі ще сплять. Я покинув її просячи позволення побачити її ще того самого дня; вона дозволила і я прийшов: і від сеї хвилі хоч сонце, місяць і звізди йдуть своєю дорогою, я не знаю ні дня ні ночі, і світ цілий губить ся передо мною.

21 червня.

Я переживаю такі щасливі дні, які Бог приготував своїм святим, і хоч би зі мною не знати що стало ся, то я не мав би права говорити, що не зазнав радості, найчистішої радості життя.— Ти знаєш мій Вальгайм; я там зовсім оселив ся, звідти маю тільки пів години до Льоти, там відчуваю я все щасте дане чоловікови.

Чи думав я, вибираючи собі Вальгайм за ціль моїх проходів, що він лежить так близько неба! Як часто в моїх далеких мандрівках, то з гори, то з рівнини через ріку бачив я сей стрілецький домок, що тепер містить в собі всі мої бажання!

Я багато роздумував, дорогий Вільгельме, про жадобу чоловіка до щораз ширших просторів, до нових відкрить, блуканин,—і знов про сей внутрішній нахил до добровільного обмеження себе тісними межами привичок, не журячись зовсім тим, що поза ними з права чи з ліва дієть ся. Дивно се: коли я прийшов сюди і з горбка споглядав на гарну долинку, то так мене тут все потягало до себе.—Там лісок!—ах, коли-б то увійти в його тіни!—Там шпиль гори!—ах, якби то з нього поглянути на околицю!—А ланцюх горбків переплетених з собою і милі долини!—о, коли-б то

потонути у них!— — І я спішив туди і вертав не знайшовши того, чого надіяв ся. Далечина то так, як будучність. Перед нашою уявою лежать у мраці цілі простори, наша вражливість тоне в них так як наше око і ось ми стремимо туди цілою душею, душу нашу наповняє одно велике, величне чуте—і щож! коли їх досягнемо, коли „там“ стане „тут“,—знов буде все як і перше, а ми лишаємо ся з нашим убожеством, з нашою обмеженністю, і душа знов тужить за осолодою, що зникла.

Так затужить врешті і найбільш непосидючий волоцюга за своїм рідним краєм і в своїй хаті, коло жінки й дітей, та в праці для їх удержання знайде сю розкіш, якої дармо шукав на широкім світі.

І так, коли я зі сходом сонця йду до мого Вальгайму і там в городі гостинниці зриваю собі сам трохи цукрового гороху, обриваю з нього волокна і між тим читаю собі Гомера; коли опісля в маленькій кухні вибираю собі сам горнятко, кладу масла і пражу стручки на вогні, прикриваю їх і сідаю, щоб їх помішувати: тоді я дуже живо уявляю собі, як то надуті женихи Понельопи різали волів і свиней, розбирали їх і пекли. Ніщо так не наповняє мене таким тихим і щирим вражінням, як риси патріархального життя, які зміг внести в мій спосіб життя—без пересади, слава Богу.

Я дуже радий, що серце моє може зрозуміти сю просту й тиху радість чоловіка, що приносить на свій стіл головку капусти ним самим виплекану, і споживає не тільки саму сю ярину, але в сій одній хвильці переживає ще раз усі ті приємні дні, гарні ранки, коли її садив, милі вечери, коли її підливав, і сю утіху яку йому справляв повільний її зріст.

29 червня.

Перед вчора був у радника лікар з міста і знайшов мене на землі посеред дітей Льоти; одні лазили по мені, иньші зачіпали мене, я лоскотав їх і робив разом з ними великий крик. Серед бесіди, доктор, догматична маріонетка крутив безнастанно свої маншети й кризи і признавав що я держу себе низше гідности розумного чоловіка; се помічав я по його носі. Я одначе не дав собі в нічим перешкодити, дав йому розводитись про дуже розумні річи і ставив дітям знов домки з карт, які вони були повалили. Опісля ходив він по місті й нарікав, що мовляв діти радника й так досить розвезені, а Вертер полсує їх до решти.

Так, дорогий Вільгельме, на землі найблизші мойому серцю діти. Коли я до них придивляю ся і добачую в сих малих сотворіннях зародки всіх чеснот, всіх сил, яких вони колись так дуже будуть потребувати; коли в уперности бачу будучу постійність і силу характеру, а в пустотах добрий гумор і легкість обминання світових небезпек, і все таке незіпсуге, таке суцільне!—то все, все тоді повторяю золоті слова Учителя людей: „Коли не будете, як одно з сих“!—І ось, мій дорогий, з тими, що рівні нам, які мають бути для нас взірцем, поводимось ми наче з своїми підданими. Вони не повинні мати своєї волі! А хибаж ми її не маємо. І звідкиж у нас се право?—Тому, що ми старші і розумнійші!—О, добрий Боже, ти з своїх небес бачиш тільки дітей—старих і молодих; а котрі тобі милійші, то се вже давно оповістив твій син. Але люди вірять в нього, а не слухають його—се такеж вже старе!—і формують своїх дітей по своєму взору і—бувай здоров, Вільгельме! Не можу я далі про се плести.

1 липня.

Чим може бути Льота для хорого, се я можу судити по мойому власному бідному серцю, яке страждає більше, ніж неоднo на ложи хороби. Вона пробуде кілька днів в місті у одної праведної жінки, яка, по словам лікарів вже близька свого кінця і в останніх своїх хвилях хоче мати Льоту коло себе. Минулого тижня я відвідував з нею священника з Ст...; ся маленька місцевість лежить на годину дороги в стороні в горах. Ми прийшли туди коло четвертої. Льота взяла з собою свою другу сестру. Коли ми увійшли на подвір'є приходства затінене двома великими деревами—оріхами, сидів старенький на лавочці перед хатою, а коли побачив Льоту, то наче віджив, кинув свою суковату полицю й підвів ся їй на зустріч. Вона побігла до нього, змусила його знов сісти, сіла коло нього сама, переказала привітанє від батька, пестила його поганого замурзаного найменшого хлопця, потіху його старости.

Треба було її бачити, як вона забавляла старого, як підвисшала свій голос, щоб він, на пів глухий, міг її чути, як розказувала йому про молодих, сильних людей, що несподівано померли, про славні купілі Карльсбаду, як хвалила його намір поїхати туди будучим літом, як заявляла йому, що вважає його далеко жвавішим, та що багато краще він тепер виглядає, ніж останнього разу, коли вона його бачила. Я забавляв підчас того жінку священника. Старий зовсім оживив ся, а коли я, вважаючи се потрібним, похвалив гарні, старі оріхи, що нас так мило затінювали, то він, хоч і з певним трудом, почав розказувати нам їх історію.—„Хто садив сей старий оріх“ — почав він, сього ми не знаємо: одні кажуть — що сей, иньші — що той священник.

Але сей онтам, молодший, то має стільки літ, що моя жінка,—в жовтню пятьдесят буде. Її батько посадив його ранком того дня, коли вона вечером родилась. Він був моїм попередником по службі, а як йому було миле се дерево, то й не говорити; а мені також не менче. Моя жінка сиділа під тим деревом на ковбку і плела на дратах, коло двадцятьсім літ тому вступив я перший раз як убогий студент на се подвірє“.—Льота спитала його про доньку: показалось, що вона пішла з паном Шмітом на луку до робітників, і старий тягнув далі своє оповіданє: як то його попередник полюбив його, а донька також, і як він попереду став його вікарієм, а опісля наслідником. Історія вже була близька кінця, коли надійшла через горód панна пасторівна з тим добродієм Шмітом: вона сердечно поздоровалась з Льотою, і мушу признатись, що вона мені досить подобалась: жвава, гарно росту брунетка, що мусіла кожного на якийсь час зацікавити на селі. Її поклонник (бо таким показав себе зараз добродію Шміт), делікатний, але тихий чоловік, не хотів мішатись в нашу розмову, хоч Льота зараз хотіла його втягнути. Найбільше занепокоїло мене те, що—як я по його лиці завважив—більше упертість і злий гумор ніж обмежений розум здержували його від розмови. Далі показалось се дуже виразно; коли Фридерика гуляючи з Льотою йшла принагідно і зі мною, то лице сього добродія, що вже й так мало брунатну барву, так замітно темніло, що добре стало ся, що Льота торкнувши мене за рукав зробила мене уважним на те, що я занадто чемний супроти Фридерики. Мене ніщо так не сердить, як те коли люди оден одного мучать, особливо молоді люди, в цвіті житя, що моглиб бути найдоступнійши для всіх утіх; псують оден одному ріжними дурницями тих кілька щасливих днів і аж пізнійше пізнають сю безповортну шкоду. Ся

гадка не покидала мене, і коли ми перед вечером вернули на приходство і сіли за стіл до молока, а розмова зійшла на радощі і гризоти життя, то я не витерпів, і навязуючи до сього з цілою щирістю почав говорити про злий гумор.—„Ми люди, нарікаєм часто, почав я говорити, „що так мало щасливих хвиль, а так багато прикрих, і як я думаю—по найбільшій часті несправедливо. Колиб наше серце завсіди було готове для уживання того доброго, яке нам Бог на кожний ден приготувив, то ми мали б опісля досить сили, щоб знести й горе, коли воно прийде“.—„Але наш ум не в нашій власті“, сказала на те жінка священика; „і скільки то від тіла залежить! коли хтось нездоров, то йому всюди зле“.—Я признав їй се.—„Отже“,—почав я знов, „уважаймо се як хворобу, і спитаймо, чи нема на се якого ліку?“—„Се правда“ сказала Льота, „і я бодай думаю, що від нас багато залежить. Я знаю се по собі самій. Коли мені щось докучає й має мене розсердити, то я зараз зриваюсь, біжу на город, переспіваю кілька контрадансів і зараз се минає“.—„Се і я хотів сказати“, почав я знов; „злий гумор то зовсім так, як лїнивство, бо се також рід лїнивства. Наша натура дуже до нього склонна, але як тільки раз зберем сили щоб себе перемогти, то піде робота жваво і ми знайдемо в праці правдиве вдоволення“.—Фридерика слухала дуже уважно, а молодий чоловік замітив мені, що ми не можемо бути панами самих себе, а що найменше можемо панувати над своєю вражливістю.—„Отже, сказав я далі, йде річ про якесь немиле вражінє, якого кожний радо хотів би позбутись; а ніхто не знає, як великі його сили, поки їх не випробував, розумієть ся, хто хорий, той буде розпитувати всіх лікарів, не відкине ні гірких ліків ані найбільших навіт ограничень, щоб тільки одержати бажане здоровлє“.—Я завважив, що чесний старенький

напружував свій слух, аби брати участь в нашій розмові, отже я піднісив голос, коли звертав розмову до нього. „На проповідях виступають протів ріжних злих налогів“—сказав я, „а ще ніколи я не чув, щоб на проповідниці виступали протів злого гумору“.—„Се повинні б робити мійські священники“,—сказав він, „селяни не мають злого гумору“.—„Але не зашкодилаб також де-коли лекція бодай для його жінки і для нана радника“.—Ціле товариство сміялось сердечно, і він також, аж нарешті закінчав ся, і се перервало нашу розмову на якийсь час: опісля молодий чоловік починаючи її знов сказав: „Ви назвали злий гумор поганим налогом; мені здавалосьби, що се пересадно“.—„Ані тронки“, відповів я, коли тим іменем називати те, чим шкодимо собі й ближнім. Чи не досить вже того, що ми не можемо одні одних ущасливити,—треба ще відбирати оден у одного й ту радість, яку кождній може деколи найти у своїм власнім серці? А покажіть мені такого гарного чоловіка, щоб укрив свій злий гумор і зносив його сам, не псуючи радости свого окруженя! І чи радше не буде се внутрішнє невдоволеннє з нашої власної негідности, обридженнє самого себе, сполучене звичайно з завистю, яку піддержує ще глуна пустота? Бачимо щасливих людей, яких не ми щасливими зробили і се для нас невиносиме“.—Лота усміхалась до мене, бачучи захопленнє, з яким я говорив, а сльоза в оці Фридерики підбадьорила мене до дальшого говорення.—„Горе тим“, говорив я далі, „котрі визискують свою власть над чиймсь серцем, щоб видерти сьому серцю ті прості радости, які з нього самого вицвітають. Ніякі подарунки, ніякі чемности в світі не винагородять тої хвилячки власного вдоволення, яке нам наш тиран затроїть своєю згризливістю й завистю“.

В сій хвилі моє серце було переповнене; а в душі відзивались спогади чогось минулого, і в очах закрутилися мені сльози.

„Колиб кождий говорив собі що дня“, сказав я, „що не має ніякого права супроти своїх приятелів, як тільки те, щоб не псувати їм їх радості й побільшати їх щастя, якого з нами разом зазнає. Чи зможеш ти тоді уділити їм хоч каплю полекші, коли їх душу буде томити пристрасть і тривога, або переповнить її гризота?“

„А коли прийде остання, найтяжніа хвороба на сю людину, котрій ти в її щасливих днях псував всяку радість, коли вона буде лежати знесилена і з очима бездушно зверненими до неба, а смертельний піт зросить бліде чоло, ти будеш стояти перед її постелею як осуджений, з тим глибоким переконанням, що цілим своїм маєтком нічого тут не вдієш, а внутрішня тривога буде тебе мучити так, що ти віддав-би все, щоб тільки сій умираючій людині подати хоч каплю покріплення, хоч іскорку відваги“.

Пам'ять такої сцени, при якій я був присутний налинула при тих словах з цілою силою на мене. Я приложив хустинку до очей і покинув товариство, а опам'ятав ся аж на голос Льоти, що кликала мене до відходу. І як лаяла вона мене по дорозі за надто горяче чуте до всього—що я через се пропаду! щоб я щадив себе! — Ангеле! Задля тебе я мушу жити!

6 липня.

Вона все ще коло своєї умираючої подруги, і все однакова, все готова на поміч, чудова людина, котра куди тільки гляне, лагодить страждання і ушасливляє людей. Вчора вечером ходила вона на прохід з Маріяною й маленькою Мальхен; я знав про се, стрінув їх і ми пішли разом. Після півторагодинної дороги вернули ми в сторону

міста, до криниці, що була мені така мила, а тепер ще тисячу раз милійша стала. Льота сіла на примурку, ми стояли перед нею. Я розглянув ся, і мені так живо пригадав ся той час, коли моє серце було таке одиноке.— „О мила кринице“, сказав я, „відколи я вже не відпочиваю в твоїм холодку, а в переході часом і не глянув на тебе“. — Я глянув вниз і побачив, як Мальхен дуже серіозно йшла до гори зі склянкою води. Маріяна хотіла взяти від неї воду.— „Ні!“ сказала дитина милим щирим тоном, „ні, Льота буде попереду пити!“— Мене так очарувала доброта і щирість, з якою вона те сказала, що я не міг ніяк инакше виразити своє одушевленє і тільки підніс дитину з землі і поцілував її так міцно, що вона почала зараз кричати й плакати,— „Ви зле зробили“, сказала Льота. Я здивував ся.— „Ходи, Мальхен“, сказала вона, і взяла її за руку й повела східцями в низ, „умій ся скоренько, скоренько в свіжій жерельци, то нічого не буде.“— Коли я стояв і придивляв ся, як пильно мала дівчинка терла собі щічки мокрими ручками, та як вірила в те, що чудодійне жерело змиє всяку нечистоту і відверне сю ганьбу, та не дасть вирости поганій бороді,— коли Льота сказала: „досить вже,“ а дитина все ще завзято терла, що, мовляв, ліпше за багато, ніж за мало,— кажу тобі, Вільгельме, я ще ніколи з більшою пошаною не бував при обряді хрещення, і коли Льота вийшла, я був би радо упав перед нею, наче перед пророком, що змив гріхи народу.

Я не міг здержатись, щоб не розповісти сього вечера на radoцax про сю подію одному чоловікови, якому я признавав знанне людей, тому що він має розум; але я зле трафив! Він сказав, що Льота дуже зле зробила: не треба перед дітьми нічого прикрашувати, бо се дає привід до незчислених помилок і забобонів, а від сього треба дітей

вже завчасу обороняти.—Я згадав, що вісім днів тому у сього чоловіка були хрестини, тому й не хотів з ним сперечатись і в душі лишив ся вірний своєму переконанню—а то, що ми повинні так поступати з дітьми, як Бог робить з нами, і ми найщасливійші тоді, коли він нас лишає в милій неспвідомості.

8 липня.

Які ми діти! Як ми гонимо ся за одним таким поглядом! Які ми діти!—Ми робили прогульку до Вальгайму. Дами поїхали, і підчас наших проходів, мені здавалось, що в чорних очах Льоти... Який з мене дурень, але, якби ти бачив сі очі! Вибачай, що буду коротко оповідати (очі мені замикають ся до сну),—отже як дами всїдали до коляски, ми стояли коло неї: молодий В... Зельштат, Одран і я. Вона жваво розмовляла з сими вітрогонами. Я шукав погляду Льоти, а він—ох, перелїтав від одного до другого!—та на мені, на мені, що тут близький розпуки стояв, на мені сей погляд не спинив ся!—Моє серце посилало їй тисячу прощань, а вона й не глянула на мене! Коляска відїхала, а мені станули сльози в очах. Я дивив ся за нею, бачив капелюшок Льоти, бачив як вона оглянулась, може щоб мене побачити? О мій дорогий! Я в непевности; се моя потїха: може вона за мною оглянулась! Може!—Добраніч! О, яка з мене дитина!

10 липня.

Колиб ти бачив, яку глузу міну я роблю, коли в товаристві говорять про неї! Та ще коли мене питають, чи вона мені подобаєть ся.—Подобаєть ся! Се слово я на смерть ненавиджу. І що то мусїв би бути за чоловік, котрому Льота подобалась би, а не наповнилаб собою всі його чутя, всі вражіння! Подобаєть ся! Недавно тому питав мене хтось, як мені Осіян подобаєть ся!

11 липня.

Пані М... почуває себе дуже зле, я молюсь за її житє, житє, бо спочуваю Льоті. Я видаю її рідко у моєї подруги, а нині оповіла вона мені дивну пригоду.—Старий М... се незносний скунар, що досить в житю надокучив жінці і жалував їй всього; але вона якось все вміла собі раду дати. Кілька днів тому, коли лікар не робив їй вже надії на житє, покликала вона свого чоловіка —Льота була також в кімнаті—і так йому сказала: „Я мушу признатись тобі до одної річи, яка по моїй смерти могла б викликати замішанне й неприємности. Я вела до тепер хатне хозяйство можливо найпоряднійше й найощаднійше: але ти мені вибачиш, що тих трийцять літ я тебе обманювала. З початку нашого подружа ти призначив дуже незначну суму на кухонні і всякі иньші видатки. Коли наше хозяйство зросло і наші діла також,—тебе не можна було ніяким способом намовити до того, щоб ти розмірно побільшив мій тижневий прихід; одним словом, ти знаєш се, що і в ті часи, коли наш дім найбільше побільшив ся, ти вимогав, щоб я обходилась все сема гульденами на тиждень. І я брала їх далі не сперечаючись вже, а недостачу поповняла тижневими приходами, бож ніхто й не підозрівав, щоб жінка обкрадала касу. Я нічого не змарнувала і могла б навіть не признаючись до сього відійти у вічність, якби не те, що та, котра після мене буде вести домашнє хозяйство, не зможе з ним дати собі ради, а ти все ще наставляв би на тім, що, мовляв, перша жінка якось потрапляла виходити на своє.“

Я говорив з Льотою про неймовірне засліпленє людського розуму, щоб можна було не підозривати чогось иньшого при тім, коли хто обходить з семи гульденів видатки, які вимагають може й два рази стільки. Але я й сам знав людей, які б без здиво-

вання взяли собі до дому вічно повний збанок пророка.

13 липня.

Ні, я не помиляю ся! Я читаю в її чорних очах правдиве заінтересованнє мною і моєю долею. Так, я відчуваю се і серце мене не обманює, що вона—о, чи посмію я, чи зможу сими словами все небо висказати?—що вона мене любить!

Любить мене!—І як я сам себе тепер ціню, як я—тобі я се можу сказати, бо ти маєш зрозуміннє до чогось такого—як я тепер сам себе обожаю, відколи вона мене любить!

Чи се тільки моя велика смілість, чи почувте справжніх відносин?—Я не знаю чоловіка перед котрим я бояв ся б за серце Льоти. А всеж таки—коли вона говорять про свого нареченого з таким теплом, з такою любовю—то я відчуваю себе так як той, котрого позбавили чести і всіх почестей і відобрали йому шпаду.

16 липня.

Ах, як ворушить ся мені у всіх жилах кров, коли випадком мій палець діткнеть ся її пальця, коли наші стопи під столом стрінуть ся! Я тікаю ніби від вогню, а якась таємна сила тягне мене знов—і так мені голова крутить ся.—А вона в своїй невинности і простоті душі не відчуває того, як мене мучать ті дрібні признаки її щирости. Коли вона навіть підчас розмови положить свою руку на моїй, або розмовляючи присяде до мене ближше так, що її небесний віддих доходить до моїх губ—тоді я гину, наче громом ударений.—А як що я колись, мій Вільгельме, наслідуюсь се небо, се довіре до мене... Ти мене розумієш. Ні, моє серце не таке зіпсуте! Але слабе доволі слабе!—А чи се не значить зіпсутя?

Вона для мене свята. Всі пожадання мовчать в її присутности. Я не знаю ніколи, що зо мною,

коли я коло неї; так наче душа і усі нерви замирають.—Вона грає як ангел на фортепіяні одну мелодію, просту, а повну виразу. Се її улюблена пісня, а мене ся мелодія вилічує від мук, вертає свідомість, ледви вона ударить перші ноти. Ані одно слово про чародійну силу старинної музики не здаєть ся мені неправдоподібним, коли на мене так впливає ся проста пісня. А вона все її починає в добрий час,—часто тоді коли я хотів би всадити собі кулю в голову. І зараз зникає тьма з моєї душі, і я свобіднійше віддихаю.

18 липня.

Дорогий Вільгельме, що значить для нашого серця світ без любови! Що значить магічна ліхтарня без світла! Тільки що вставиш до неї лямпочку і вже маєш на своїй білій стіні найбарвнійші образи! І нехай се будуть тільки химерні привиди, то всеж вони роблять нас щасливими, коли ми як незіпсуті молоді хлопці одушевляємо ся сими чудними явищами. Нині я не міг бути у Льоти, задержало мене товариство, якого я не міг покинути. Щож було робити? Я післав туди свого слугу, тільки на те, щоб мати коло себе чоловіка, що був нині близько неї. З якою нетерпелівістю я його вичікував, з якою радістю дивив ся на нього! Я був би радо взяв його за голову і поцілував, як би не стидав ся.

Росказують, що болонський камінь, коли полежить на сонці, втягає в себе його проміні і в ночи через якийсь час світить. Так здавалось мені, що буде і з моім слугою. Свідомість, що її очи спочивали на його лиці, на його щоках, на гузиках від сурдута, на ковнірі від загортки, робила все те для мене таким святим, таким цінним! В сю хвилю, я не віддавби був того хлопця і за тисячу талярів. Мені було так добре в його присутности. Це смій ся, Воже боронь, з сього.

Чи се химерні привиди, Вільгельме, коли нам так добре через них?

19 липня.

„Я бачу її!“ кажу я рано, коли прокинувся і повний радости погляну на гарне сонце; „я побачу її!“ І вже на цілий день не маю ніяких бажань. Ся надія усуває все, все.

20 липня.

Вашої гадки я не можу ще уважати своєю, щоб я їхав з послом*** Я не дуже люблю субординацію, а ще ми всі знаємо, що той чоловік дуже незносний. Ти кажеш, що моя мати хотіла б, щоб я був діяльний; смішно мені з сього стало. Чи я тепер не діяльний? Чи по правді не все одно, чи я буду числити зерна гороху чи сочевиці? Все на світі зводить ся в кінці на дурниці, а той чоловік що задля других без власного бажання й пристрасти гонить ся за грошима й почеснями, буде дурнем.

24 липня.

Тому, що тобі дуже на тім залежить, щоб я не занедбував рисовання, то я б волів радше сю річ промовчати, ніж сказати тобі, що дотепер зроблено дуже мало.

Ніколи я не був щасливійший, ще ніколи моя вражливість на красу природи, аж до малого каміньчика, до дрібної травиці, не була повнійша й глибша, а всеж таки—не знаю, як маю висловитись—моя відтворча сила така слаба, так все в моїй душі зливається, що я не в силі схопити контурів; але я представляю собі, що якби я мав глину або віск, то представив би те образиво. Я таки візьму глини й буду мняти, хочби се й довго тревало, навіть щоб аж балабухи з того вийшли!

Три рази я зачинав портрет Льоти і три рази скомпромітував ся; се мене тим більше сер-

дять, що від якогось часу, я щасливо ловив подібність. Але за те зробив я її сілюет і се повинно мені вистарчити.

26 липня.

Добре, дорога Льото, я все полагоджу, все замовлю; давайте мені тільки більше поручень і частійше. Тільки одного у вас прошу: не засипуйте піском своїх записочок до мене. Нині я покванно підніс її до уст і в зубах мені захрустіло.

26 липня.

Я вже пераз постановляв собі не бачити її так часто. Але хто годен се додержати! Що дня я піддаюсь покусі і приобіцюю собі свято: завтра не піду; але прийде ранок і я знов винаходжу якусь неминучу причину і не оглянуся, коли я вже у неї. І то вона скаже вечером: „Ви ж прийдете завтра?“—і хтож змігби не прийти? Або дасть мені якесь порученє і я рішаю, що годить ся мені самому принести їй відповідь; або знов день вже дуже гарний, я йду до Вальгайму, а коли я вже тут, то маю вже тільки пів години до неї!— Я занадто близько в тій атмосфері—гульк! і я вже там. Моя бабуня розказувала казку про магнетову гору. Коли який корабель підходив за близько до неї, то все його залізо забирала гора, всі цвьяки летіли до неї, а бідні нещасні падали між дошки розбитого корабля.

30 липня.

Приїхав Альберт, і я відіду; хоч би він був найкращим, найблагороднійшим чоловіком, котрому б я з кожного погляду давав першенство переді мною, то всеж се булоб не до знесеня мати його все перед очима повного найкращих прикмет. —Повного прикмет!—Досить, мій Вільгельме, наречений тут! Чесний, милий чоловік,

до котрого треба бути прихильним. На щасте я не був при приїзді! Серце було б мені розірвалось від сього. І він на стільки делікатний, що в моїй присутности не поцілував ще Льоти анї разу. Нехай йому се Бог нагородить! Задля пошани, яку він сїй дівчинї показує, я мушу його любити. Він мене також рад любити, і я догадуюсь, що се більше діло Льоти, нїж його власного почутя: бо жінки такі справи тонко розуміють і мають рацію; коли вони потрафлять двох поклонників удержати в добрих відносинах поміж собою, то воно все виходить їм на користь, хоч се і рідко коли буває можливе.

Всеж таки я не можу відмовити Альбертови поважання. Його спокійна поверховність дуже сильно відбиває від моєї неспокійної вдачі, чого не можна скрити. У нього багато чутя і він знає, що він має в Льоті. Він виглядає на такого, що не має злих гуморів, а ти знаєш, що се такий гріх, який я в людях ненавиджу більше, нїж всякі иньші гріхи. Він має мене за догадливого чоловіка; моя прихильність до Льоти, радість, якою переймають мене всі її вчинки, побільшує його тріумф і через те він її ще більше любить. Чи він там не мучить її деколи дрібними сценками зависти, се ще питанє, я бодай на його місци не був би зовсім певним перед сим чортом.

Та нехай з ним буде, що хоче! Прошала моя радість бути з Льотою. Чи се глупота чи засліпленне? — Але що там про назву! Річ сама про себе говорить! — Все те що я знаю тепер, я знав і перше, нїж ще Альберт приїхав; я знав, що не можу мати на неї нїяких виглядів, і не мав нїяких — то значить, на скільки се можливе не мати нїякого бажання при таких милих відносинах. — А тепер — глухий чоловік — буду робити здивовані очі, коли приходить справді другий і відбирає дівчину.

Я затискаю зуби й смію ся з своєї біди,

але сміяв ся б два рази й три рази стільки з тих, котріб казали, щоб я погодив ся з своєю долею, коли інакше бути не могло. Геть з ними—з тими неживими людьми!—Я уганяю по лісах, а як прийду до Льоти і коло неї сидить в холоднику в городі Альберт і я вже не можу відійти назад, то я тоді буваю страшно пустий: роблю різні дурниці, починаю жартувати, плести всілячину.— „Ради Бога“, сказала мені нині Льота, „я вас прошу, не виробляйте вже такого, як вчора вечер! Ви страшні, коли буваєте таким веселим“.—Між нами кажучи, я підстерігаю хвилю, коли він занятий—і ось! я вже вихожу, і все дуже рад, коли її застану саму.

8 серпня.

Я не про тебе думав, дорогий Вільгельме, коли прозивав незносними тих людей, що вимагають від нас підданя неминучій долі. Я по правді не думав, що ти міг би мати такі погляди. А в самій річчї твоя правда. Одно тільки, мій коханий: на світі дуже рідко коли поступають по правилу „або — або“; між чутєм і способами поступованя буває стільки відтінків, скільки градацій між орлиним і кирпатим носом.

Отже ти не візьмеш мені сього за зле, коли я цілий твій аргумент лишу на боці, а сам постараюсь перейти поміж „або—або“.

Ти кажеш „або маєш надію на Льоту, або її не маєш. В першім випадку старай ся її здійснити та сповнити свої бажаня; в другім випадку візьми себе в руки й постарай ся позбутись такого прикрого стану, що забирає всі твої сили“. Дорогий мій, се легко й скоро—сказати.

Чи міг би ти від нещасного хорого, котрого жите: безупинно підточує й нівечить хороба, вимагати, щоб він одним ударом штилета закінчив відразу свої муки? І чи сама ся хороба, що нищить

його сили не відбирає йому й відваги увільнитись від неї? Вправді ти міг би відповісти мені порівнянням вроді того що, мовляв, хтоб не дав відтяти собі руку, аби через зволіканє й нерішучість не поставити на карту своє жите?—Я не знаю! але ліпше не будемо гризти себе порівняннями. Досить—так, Вільгельме, часом на мене находять міноти такої раптовної, рішучої відваги, і тоді я певно пішов би собі,—щоб тільки знав куди.

Вечером.

Мій дневник, від якогось часу занедбаний мною, впав мені нині знов в руки, і я сильно здивувався тим, як се я так свідомо крок за кроком у те все входив! Як я все ясно бачив мій стан, а поступав як дитина, і тепер бачу се так само ясно, а нема й натяку на поправу.

10 серпня.

Я міг би вести найліпше, найщасливійше в світі жите, колиб не був дурнем. Такі гарні обставини, як ті, в котрих я находжусь тепер, на те щоб збудити захопленне в людській душі, не легко трафляють ся. Ах, се так і єсть, що наше серце само собі щастє творить.—Бути членом такої милої сімі, любленийім старим як син, малими як батько, а Льотою!—Далі сей благородний Альберт, що не псує мого щастя ніякими капризними примхами; що окружає мене найсердечнійшою приязнею; котрому я після Льоти найдорожший на світі—ах Вільгельме, се правдива потїха слухати, як ми на проходї оден одного забавляємо розмовою про Льоту; не може бути нічого смішнійшого на світі, як такі відносини, а всеж таки мені часто слъози до очей находять з тої причини.

Коли він розказує про її добру матір: як вона на смертній постели передала Льоті свій дім і своїх дітей, а йому повірила Льоту, як від тої

пори цілком иньший дух оживив Льоту, як вона старанно занялась господарством, як серіозно стала матірю, як ані хвильки її часу не пропадало без чинної любови, без праці, і всеж таки її веселість, її легка вдача не покидала її ніколи,—я йду з ним поруч, зриваю квітки по дорозі, укладаю їх дуже старанно в букет і—кидаю в потік, що тут перепливає і дивлюсь за ними, як вони поволи упливають.—Не знаю, чи писав я тобі, що Альберт лишається тут і одержить при дворі, де його дуже любять, уряд і порядне удержання. Що до порядку й пильности в ділах, то я бачив мало людей подібних до нього.

12 серпня.

Справді, Альберт, се найкращий під сонцем чоловік. Вчора я мав з ним дивну сцену. Я прийшов до нього, щоб попроситись з ним, бо мене збрала була охота поїхати конем в гори,—звідти тобі й пишу,—і коли я проходжував ся тут по кімнаті, впадають мені в око його пістолети.—„Позич мені пістолетів на мою подорож“—сказав я.—„Про мене“,—сказав він,—„бери, як що хочеш завдати собі труда, щоб їх набити, бо в мене вони висять тільки pro forma“.— Я зняв один пістолет, а він говорив далі: „Від коли моя обережність зробила мені такого немилото збитка, я вже не хочу з тими річами мати до діла“.— Я зацікавив ся сею історією.—Він почав розказувати.—„Перебував я раз з чверть року на селі у одного свого приятеля, мав пару ненабитих пістолетів і спав спокійно. Але раз одного дощового пополудня, коли я сидів без діла, не знаю як впало мені в голову, що от на нас могли б напасти, пістолети могли б бути потрібні, могли б —ти знаєш, як се буває.— Я дав їх слугі вичистити й набити; слуга жартуючи з дівчатами хотів їх налякати, і Господь знає яким способом пістолет вистрілив, коли ще

в нїм була затичка і тота затичка попала дівчинї в мязень правої руки й розбила їй великий палець. Я мусїв заплатити за біль, ще й за лічення, і від тої пори всяке оружє у мене буває ненабите. Дорогий мій, що таке обережність? Небезпеки не можна свідомо відвернути! Хоч...“—Отже мусиш знати, що я люблю сього чоловіка, аж поки він не скаже: хоч...; бо хиба ж се не розумієть ся само собою, що всяке загальне правило може мати виїмки? Але се вже такий чоловік, що сам зі всього оправдуєть ся! Коли йому здаєть ся, що він про щось надто поспішно висловив свій погляд, або занадто загально, чи не зовсім правдиво, то він не перестане перед тобою застерігатись, сказане зміняти, додавши й віднімачи, так що в кінци нічого на річи не лишить ся. І з тої нагоди він запустив ся був дуже далеко: я в кінци перестав його слухати, попав в задуму і наглим рухом приложив собі отвір пістолета до чола понад правим оком. „Фе“, сказав Альберт, вириваючи мені пістолет, „що се має бути?“—„Він не набитий“, сказав я.—А хочби й так, то по що се?“—відповів він нетерпеливо. „Не можу собі того представити, як чоловік може бути такий глупий, щоб себе застрілити; сама гадка викликає в мені відразу“.

„Як се ви, люде“—сказав я, „не можете про ніщо говорити, щоб не сказати зараз: се глупе, се розумне, се добре, се зле! І що те все значить? Чи через те ви розслідили внутрішні причини якогось учинку? Чи зумієте з точністю вказати поводи, для чого так сталось, для чого так мусіло статись?“

„Мусиш мені признати“, сказав Альберт, „що певні вчинки будуть все злочинні, з яких би там поводів не були вони виконані“.

Я здвигнув плечима й перечив йому.—„Всеж таки, мій дорогий“, говорив я далі, „і тут бува-

ють також виїмки. Правда, крадіж, се злочин; але чи чоловік, котрий ратуєчи себе й своїх рідних від близької голодної смерти рішаєть ся на грабіж, заслугує на співчуттє, чи на кару? Хто піднесе перший камінь на мужа, котрий в справедливім гніві не пожалує невірної жінки, ані її негідного зводника? або на дівчину, яка поблудить в годину нездержаної радості любови? Навіть наші закони, ті холоднокровні педанти дають себе зворушити і здержують кару“.

„Се зовсім щось иньше“, відповів Альберт, „бо чоловік опанований пристрастями тратить розсудок і його трактують як п'яного або божевільного“.

„Ах, ви, розумні люди“, сказав я сміючись. „Пристрасть! П'янство! Божевіле! Ви, порядні люди, ви так холоднокровні, без ніякого співчуття лаєте п'яка, з обридженєм минаєте дурноватого, зовсім як той священик, і дякуєте Богу як фарисей, що він не зробив вас такими, як одного з тих. Я був вже більше ніж раз п'яний, мої пристрасти були вже недалеко божевіля, та я не каюсь ні одного ні другого: бо за чаркою я зрозумів, як то вже від давна всіх незвичайних людей, котрі зробили щось велике, щось неймовірне,—окричувано ніяками й божевільними.“

Але і в звичайнім життю стає незносним вічно слухати викликування майже за кожним смілим, благородним, несподіваним вчинком ще в початку його, що ось сей чоловік п'яний, несповна розуму! Стидайтесь, ви розважні! стидайтесь, ви мудрці“!

„Все те походить з твоєї нудьги“, сказав Альберт, „ти все доходиш до крайностей і бодай тут не твоя правда, коли ти порівнюєши самовбийство, про котре тепер мова, з великими вчинками,—коли його нічим иньшим вважати не можна, як тільки слабістю. Бо, справді, легше вмерти, ніж твердо зносити повне страждання жите“.

Я вже хотів перервати, бо ніякий аргумент не виводить мене так з рівноваги, як коли на мої слова сказані з глибини серця хтось відповідає оклепанними пустими фразами. Але я здержав себе, бо вже не раз я се чув і не раз на се сердив ся, і відповів йому тільки з певною живістю: „Ти називаєш се слабістю? Будь ласка, не вір зверхнім признакам. Чи посмів би ти назвати се слабістю, коли нарід стогнучи довго під ярмом тирана вкінці стає і розриває свої ланцюги? Коли знов чоловік зі страху, що огонь обхопив його дім, напружує всі свої сили і з легкістю переносить тягарі, які в спокійнім стані душі ледви міг би зрушити; або знов коли хтось розлючений образою пориваєть ся на шістьох і перемагає їх,—чи сих також треба називати слабими? І чому ж се так, мій любий, що коли напруженне називаєть ся силою, то найсильніше напруженне має бути чимсь зовсім противним?“

Альберт поглянув на мене й сказав: „Не бери мені сього за зле, але мені здаєть, що ті приклади, які ти подав, сюди не належать“.—„Можливо“—сказав я, „мені вже не раз дорікали, що мій спосіб лученя гадок граничить з грою слів. Постараймо ся отже инакше представити собі, якто може почувати себе чоловік, котрий рішив позбутись сього зрештого милою тягару—життя. Бо ми можемо мати право говорити про якусь річ лиш на стільки, на скільки її відчуваємо“.

„Людська натура“, говорив я далі, „має свої границі: вона може до певного степеня зносити радість, гризоту, біль, і гине коли перейде за сей степеня. Отже не в тім річ, чи хтось слабій чи сильній, а тільки чи може він видержати міру свого страждання—морального чи фізичного; і для мене се однаково дивно—назвати трусом чоловіка,

що собі відбирає жите, як і того, що вмирає від тяжкої пропасниці“.

„Парадокс! великий парадокс!“ сказав Альберт.— „Не такий дуже, як ти думаєш“, відповів я. „Ти признаєш се, що ми називаємо смертельною сю хворобу, яка так підкопує організм, що він по часті зуживає свої сили, по часті стає такої обезсиленій, що вже не може собі допомогти, і ніякі щасливі обороти не в силі привернути звичайний процес життя.“

„Отже тепер, мій дорогий, застосуємо се до душі. Приглянь ся чоловікові свідомому свого я, як впливають на нього вражіння, як формують ся у нього гадки, аж доки в кінці якась зростаюча пристрасть не відбере йому спокою і свідомости її не знищить його зовсім.“

„Даремне буде терпеливий, розсудний чоловік розглядати стан сього нещасного, даремне буде його вмовляти! Так само і здоровий, що стоїть коло ліжка хорого, не в силі уділити йому хочби й найменшої частинки своїх сил“.

Для Альберта було се сказано занадто загально.

Я пригадав йому дівчину, яку недавно тому найшли в воді мертву й повторив йому її історію.— „Добре, от молоде сотворінне, що виросло в тіснім кругу домашніх занять, означеної тижневої праці, яке не знало і виглядів на иньші приємности, як піти в неділю з своїми товаришами, в святочнім одягу, поволі придбанім, на прохід по місту, а часом в великі свята трохи потанцювати і в кінці з живим і щирим заінтересованем перебалакати якусь годинку з сусідкою з нагоди якоїсь сварні або злобної обмови. Її горяча натура починає в кінці відчувати якісь бажання, скріплені ще підхлібствами мущин; її давнійші приємности починають їй що раз більше неподобатись, аж нарешті натрапляє на чоловіка, до якою по-

риває її непоборимо якесь незнане чутє, на котрого вона покладає всю свою надію, забуває цілий світ, нічого не чує, нічого не бачить, нічого не відчуває, тільки його, його єдиного, за ним тільки, єдиним, і тужить.

„Вона не зісута пустими забавами її підхлібствами, а йде за своїм бажаннем просто до ціли, вона хоче належати до нього, хоче у вічній злуці найти те все щастє, якого їй бракує, зажити всіх нараз радостей, за якими вона тужила.

„Численні приреченя зміцняють тільки всі її надії, смілі ласки побільшують бажання, захоплюють зовсім її дуню, свідомість затемнюєть ся, а передчутє великої радості доводить її до найвишого степеня напруження, так що нарешті вона простягає руки, щоб взяти всі свої бажаня—і її коханий покидає її.

„Переражена, без пам'яті, стає вона над пропастю; довкола неї п'ятьма, ніяких виглядів, ні потіхи, ні надії! Бо її покинув той, що був її істнованнем, її житєм. Не бачить вона широкого світа, що довкола неї лежить, ані тих багатьох, що моглиб її заступити утраченого; вона почуває себе самітною, покинутою цілим світом—і доведена до крайности своїм страшним сердечним горем, кидаеть ся на осліп в обійми смерті, щоб закінчити свою муку.—Отсе, мій Альберте, історія багатьох людей! Скажи, чи се не так само як з хворобою? Натура не знаходить виходу з того лябіринту поплутаних і суперечних сил, і чоловік мусить умирати.

„Горе тому, хто дивлячись на се сказав би: „От, глуна! нехай би була зачекала, щоб якийсь час пройшов, а роспука булаб заспокоїла ся, найшов ся б уже певно иньший і розважив би її.—То зовсім так, якби хтось сказав: от, дурний чоловік умирає на пропасницю! Колиб він почекав, аж його сили зміцнять ся, бушунанне крови уля-

жеть ся, то все було б добре й він жив би певно по пинійшній день!“

Альбертови се порівнанє було ще не зовсім наглядне і він ще де що закидав мені, між иньшим і таке, що я говорив тільки про глупеньку, наївну дівчину; але як оправдати чоловіка розумного, не так ограниченого, що знає ліпше всякі відносини,—він не розуміє.—„Мій дорогий“, сказав я, чоловік все чоловіком, а ся дрібка розуму, що може у когось бути, не все приходить до слова, коли розгорить ся пристрасть, коли чоловіка давлять границі його людської натури.

„Зрештою—иньшим разом про те“—сказав я і взяв за копелюх. Моє серце було таке переповнене.—І так ми розійшли ся не порозумівши оден одного, як звичайно на сїм світі ніхто не годен другого зрозуміти.

15 серпня.

Ніщо не робить чоловіка таким потрібним, як любов, се певно. Я відчував, що Льоті буде прикро мене стратити, а діти й зрозуміти б не могли, якби то я не приходив до них що рана. Нині я пішов, щоб настроїти фортепіян Льоти, але не міг до того взятись, бо діти не давали спокою, щоб я їм сказав казку, і Льота сама сказала, щоб я вволив їх волю. Я краяв їм хліб на підвечірок,—вони тепер беруть його від мене майже так само радо, як і від Льоти, і розказував їм улюблену казку про царівну, якій прислужували зачаровані руки. Справді, я багато при тім навчив ся, і дивовав ся дуже, яке велике вражінє робило се на дітей.

І коли я при повторюваню якусь подробицю забуду і мушу собі щось на те місце скоміювати, то вони зараз же кажуть, що попереднього разу було інакше, і я тепер стараюсь вирецетувати їм казку незмінену ритмічним розміром все

як слід. З того я навчив ся, як дуже шкодить своєму творови автор, другим зміненім виданєм, хоч би навіть воно випало більш поетично. Перше вражінє найсильнїйше, і чоловік так зроблений, що можна в нього вмовити і найбільш неймовірне, і воно приймаєть ся так сильно, що горе тому, хтоб схотїв все те вичеркнути й випустити.

18 серпня.

Чи так вже мусить бути, щоб те, що творить щастє чоловіка, було й жерелом його горя?

Моє глибоке й тепле чутє для живої природи, яке переповняло моє серце такою розкішю, яке зміняло мені цілий світ в рай, стало для мене тепер незносним тираном, злобним духом, що мене на всіх моїх дорогах переслідує.

Коли я давнїйше з вершка скали споглядав по за ріку на родючі ниви і бачив як все довкола мене прозябало й росло; коли дивив ся на ті гори порослі від низу до вершків буйними деревами, на ті долини з різноманїтними заломами, затїнені милими лісками, на таку річку, що промикалась межі густими очеретами і відбивала в своїм зеркалі милі хмарки, які злегка пересував на небі лагідний вітрець; коли чув як пташки оживляли ліс, а мільонові громади комарів танцювали завзято в останнім червонім промінію сонця,—як з останнім, дріжучим його поглядом висувались з трави з бренькотом хрущі, а шум і рух довкола мене звертали мою увагу на землю—на той мох, що витягав собі поживу з твердих скель, і сю тернину, що росте на сухім пісчанім горбку—все те відкривало мені внутрішнє жагуче, святе житє природи; з якою жадобою я приймав тоді те все до серця! серед тої надмірної повноти почував я себе ніби божество, а в моїй думі оживали величаві форми безконечного світа.

Мене окружали великанські гори, передо-

мною лежали пропасти, дощеві потоки гнали в долину, підо мною в низу плили ріки, гомоніли ліси й гори.

Я бачив в глибинах землі роботу тих всіх недосліджених сил, а над землею, і під небом незчислені найдивніші роди сотворінь. Все, все наповнене тисячами ріжних форм; а люди знов тують ся й гніздять по своїх хатках і в думках своїх панують над цілим широким світом! Бідний і глупий ти, чоловіче, що все таким дрібним уважаєш, бо сам ти малий. Від недоступних верхів і пропастей, в яких не станула ще людська нога, аж до кінця незнаного океану всюди носить ся дух вічно творящого і радуєть ся кожному зерняткови пороху, що його відчуває і живе.

Ах, як часто тоді, споглядаючи на журавля, що літав понадо мною, тужив я за берегами безконечного моря, за повною чашею безконечної й надмірної роскоші життя, і щоб хоч на одну хвилю почути своїми обмеженими силами одну краплю тої великої блаженности істоти, що творить все у собі і через себе.

Брате мій, мені мила сама згадка тих хвиль.

Навіть само напруженне відтворити тоті невисказані почуття, наново виповісти їх—підносить мою душу понад неї саму і онісля каже мені далеко сильнійше відчувати мій тужний теперішній настрій, який мене тепер не покидає.

Перед моєю душею наче розступила ся завіса і сцена безконечного життя переміняєть ся в пропасть, як вічно відкрита могила. Чи можеш ти сказати: „Отсе істнує“, коли все минає, все скоро, як блискавка щезає, і рідко коли всіми своїми силами зможе остоятись, бо пірве його хвиля, затопить, об скалу розібе?

І нема хвильки, яка не нищила б тебе і всіх довкола тебе, нема хвильки, колиб ти не нищив чогось і не мусів нищити; найневинніший прохід

коштує життя тисячам бідних хробачків, оден тільки крок розбиває трудні будівлі мурашок, і так цілий маленький світ з погордою втоптаній в могилу. Ні, не ті великі й незвичайні світові катастрофи зворушують мене, не ті повені, що ваші села затоплюють, не ті землетрясеня, що нищать ваші міста; серце моє угнітає ся руйнуюча сила, укрита в цілій природі, що нічого не утворила такого, що не нищило б себе самого або свого окруження. І так блукаю я пригноблений, а довкола мене небо й земля і її невсипущі сили! Я не бачу нічого тільки великанське чудовище, що вічно пожирає, вічно пережовує.

21 серпня.

Даремне я простягаю руки за нею, коли ранком прокинусь зі свого тяжкого сну, даремне шукаю її в ночі коли себе, коли приснить ся мені щасливий і невинний сон, що я сиджу коло неї на луці й держу її руку цілуючи тисячі разів. І коли я так ще напів у сні її шукаю і підчас того прокинусь зовсім, то з мого змученого серця ллють ся потоки сліз і я безнадійно плачу на мою гірку будуччину.

22 серпня.

Горе зі мною, Вільгельме, мої сили цілком унали. Я зовсім розбитий і неспокійний, трудно мені дармувати, і не можу знов нічого робити. Ніякої фантазії, ні почутя природи, а книжки обридли мені. Коли нам не стає нас самих, тоді не стає всього. Кляну ся тобі, що часом я хотівби бути зарібником, щоб ранком прокинувшись мати вигляд на будучий день —якесь бажанє, якусь надію. Часто завидую Альбертови, якого бачу по уха засианого актами, і представляю собі, що мені було добре, колиб я був на його місци!

Вже кілька разів приходило мені до голови написати до тебе і до міністра про місце при по-

сольстві, якого, як ти запевняєш, не відмовили б мені. І я так думаю. Міністер від довна мене любить, давно вже мені радив, щоб я присвятив ся себе якомусь ділу; і так хвилями мені приємно чимось зайняти ся, а зараз за хвилю, коли знов про се подумаю, пригадуєть ся мені байка про коня, що невдоволений з своєї свободи дав собі заложити сідло й уздечку і був на смерть заїджений—і так я її не знаю, що мені робити.—Ах, мій дорогий, може се бажанє переміни, буде вічною внутрішньою петерлячкою, яка мене всюди переслідувати буде?

28 серпня.

Се правда, що якби моя хвороба була до вилічення, то її люди булиб се зробили. Нині мої уродини і я дуже раненько дістав від Альберта пакетик. Коли я його відчинив впала мені в око блідо червона стяжка, котру Льота мала при сукні, коли я її перший раз бачив і яку кілька разів від неї вшпрошував. Було там дві книжечки формату двацятки маленького Ветштайнового видання Гомера, яке я вже давно бажав мати, щоб не тягти з собою на прохід ідучи видання Ернесті. Ось так вони йдуть на стрічу моім бажанням, роблять різні дрібні приятельські услуги, які тисячу раз ціннійші ніж величаві подарунки, котрими принижує нас хвальковатість подавця. Тисячі разів цілую я сю стяжку і з кожним віддихом вдягаю в себе спогади того щастя, яким наповняли мене тих небогато щасливих, неповоротно минулих днів.

Се так Вільгельме, цвіт життя—тільки хвиливе явище! Як багато з них минає, не лишаючи сліду за собою, як мало котрий з них дає овоч і як мало з тих овочів достигає! А всеж таки їх доволі багато! всеж таки, брате мій, чи можемо ми занед-

бувати достиглі овочі, погордити ними й так без ужитку дати їм пронасти?

Бувай здоров! Тепер чудове літо, я часто сиджу на овочевих деревах Льотиного саду з довгою ломачкою до зривання овочів і дістаю з самого вершка грушки. Вона стоїть під деревом і бере, коли я їх скидаю.

30 серпня.

Нещасний! Чи не дурень я, що обдурюю сам себе? По що ся бурлива, безконечна пристрасть? Я вже не молюсь—хиба тільки до неї; моя уява не відтворює ніяких образів крім неї, і все на світі довкола мене я бачу лиш на стільки на скільки се дотикає її. І се дає мені не одну щасливу годину, аж поки я знов не мушу відриватись від неї! Ах Вільгельме! По що мене серце так мучить! Коли я посиджу коло неї дві три години й насичую ся видом її постати, її рухів, чарівним звуком її мови, і мої почування поволі доходять до такого напруження, що мені аж в очах темніє, я майже глухну, а за горло стискає наче хтось мене душить,—то моє серце починає дико бити ся, а почування не заспокоюють ся, а плутають ся ще більше, і часто, Вільгельме, я не знаю чи я ще на с'ім світі! І—часом, коли смуток не перейде границі, а Льота дозволить мені тої нужденної потіхи вишлакати моє горе на її руки—тоді я мушу втікати, далеко, і уганяю тоді по полях; видранатись на стрімку гору для мене приємність, або пробити стежку через зарослий ліс, перелазити через плоти, що мене калічать, через терне, що мене рве! Тоді мені стає трохи легше! Трохи! І коли я часом ляжу по дорозі з утоми і спраги, коли пізньою нічю, як повний місяць в самотнім лісі стоїть високо понадомною, я сїдаю на кривім пни, щоб дати хоч трошки спочити моїм утомленим ногам—я засипляю над досвітком

томлячим сном! О Вільгельме! Самітна келія, волосінниця й пояс з колючками—все те булоб роскiш для моєї утомленої душі. Бувай здоров! Я не бачу иньшого кінця тим мукам, як тільки могилу.

3 вересня.

Треба йти відси! Спасибі, Вільгельме, що піддержав мене в моїй хиткій постанові. Вже дві неділі ношусь я з гадкою покинути її. Треба тікати. Вона знов в місті у моєї подруги. І Альберт, і... — треба тікати!

10 вересня.

Яка се була ніч, Вільгельме! Тепер я все видержу. Я вже не буду її ніколи бачити! О, коли б я міг кинутись тобі на шию мій дорогий і виплакати її виповідати всі ті почуття, що опанували моє серце. Тепер я сиджу тут, з трудністю віддихаю, стараюсь заспокоїти ся і очікую ранка, а коні замовлені прийдуть зі сходом сонця.

Ах, вона спить спокійно й не думає про те, що вже мене ніколи не побачить. Я вирвав себе відси і був на стільки сильний, що підчас двохгодинної розмови не зрадив мого заміру. О, Боже, яка се була розмова!

Альберт обіцяв мені був, що зараз після вечері буде з Льотою в городі. Я стояв на терасі під високими каштанами й дивив ся за сонцем, що останній раз заходило для мене над сею милою долиною, над тихою рікою. Так часто стояв я тут з нею й споглядав на сей великий вид, а тепер — я почав ходити туди й назад по алеї, що була для мене така мила; якийсь тайний симпатичний порив придержував мене часто на сiм місці, перше ніж я ще пізнав Льоту, і ми тiшились дуже, коли на початку нашої знайомости відкрили в собі взаїмно симпатію до сього місця—з пев-

ністю одного з найбільш романтичних з тих штучно зроблених, які я бачив.

На початку з поміж каштанів відкривається ся далекий вид — ах, правда, я пригадую собі, що писав вже тобі багато про се! В кінці буки стіною замикають вид і густі корчі змінюють алею на що раз темнішу, аж нарешті вона кінчить ся замкненим кутиком, окруженим понурою самотою. Я ще нині пам'ятаю, як мені стало мило, коли я перший раз зайшов сюди одного дня в само полудне; в мені заворушилось неясне передчуте, ще сей затишок буде місцем і щастя і горя.

І так вже з пів години я віддавав ся прикритим і солодким думкам про вічну розлуку і стрічу колись, коли я почув, як вони почали виходити на терасу. Я побіг їм на зустріч, сильно дрижучи взяв її руку й поцілував. Ми саме вийшли на гору, коли з-за гаю на горбку вийшов місяць, розмовляючи ми й самі не спостерегли, як наблизились до понурого павільоника. Льота увійшла і сіла, коло неї Альберт, я також; але мій несупокій не дав мені довго сидіти; я встав, приступив до неї, ходив сюди й туди, сів знов: се був прикрий стан. Вона звернула нашу увагу на гарні ефекти місячного світла, що освітлювало перед нами цілу терасу в кінці букової стінки; справді вид був величавий і виступав тим різкійше, що нас довкола окружала густа тінь. Ми сиділи тихо і по хвилі вона заспівала: „Не підумай ніколи гуляти при світлі місяця, ніколи, щоб не прийшла мені гадка про моїх померлих, щоб не найшло на мене почуття смерти, про будучність. Ми все будемо!“ співала вона далі голосом повним великого чуття—„але чи стрінемося ми з вами, Вертер, чи пізнаємо оден одного? Як вам говорить передчуте? що ви про се скажете?“

„Льото“, сказав я і протягнув їй руку, а очі зайшли мені слезами, „ми стрінемося і тут і там!“

— Я не міг далі говорити — мій Вільгельме! чи треба було, щоб вона мене про се спитала, коли я задумав сю гірку розлуку!

„Та чи знають про нас дорогі померші“, говорила вона далі, „чи відчувають вони, коли нам добре, чи знають, коли ми їх з любов'ю згадуєм? О! Тінь моєї матери витає все коло мене, коли я тихим вечером сиджу з її дітьми, з моїми дітьми, а вони зберуть ся довкола мене, довкола неї. Коли зверну око з тужною сльозою до неба та бажаю, щоб вона на хвильку глянула, як я додержую слова, яке дала їй в годину її смерти бути матір'ю її дітей. З яким чутєм кличу я: вибач мені, найдорожша, коли я для них не те, чим ти була. Ах! як роблю все, що тільки можу: вони одягнені, нагодовані, а ще що більше ніж се, вони мають опіку і любов. Колиб ти, дорога, свята, могла бачити нашу згоду, ти б найгорячішою подякою славила Бога, котрого ти останніми, прегіркими сльозами благала про щастє своїх дітей“.

Вона се сказала! та хто зможе, дорогий мій, повторити се, що вона сказала! Чи зимна мертва буква зможе представити сей небесний вицвіт духа! Альберт перебив їй лагідно: „Се вас занадто зворушує, дорога Льото! Я знаю, що ви всею душею віддаєтесь тим гадкам, але я вас прошу“... „О, Альберте“, сказала вона, „я знаю, що ти не забудеш тих вечорів, коли ми разом пересиджували при маленькім, круглім столику, як батько був виїхав, а малих ми післали спати. Ти звичайно мав добру книжку, а рідко коли міг її читати. Чи товариство сеї прегарної дуні не значило більше ніж все инше? Гарна, лагідна, весела і все занята жінка! Бог знає мої сльози, з якими я на своїй постелі принадала перед нього, щоб він зробив мене подібною до неї“.

„Льото!“ сказав я упавши перед нею на коліна й обливаючи її руку сльозами, „Льото! бла-

гословенство боже витає над тобою, і дух твоєї матери!“

„О, як би ви її були знали“, сказала вона, стиснувши мою руку, — „вона була варта сього, щоб ви її знали!“ — Я думав, що згину. Ніколи ще не було висказано про мене таких гордих, таких великих слів — та вона почала знов: „І ся жінка мусіла зійти зо світа в розцвіті своїх літ, коли її наймолодший син не мав ще й шести місяців! Її хвороба не була довга; вона була спокійна, зрезигнована, тільки жаль їй було дітей, особливо найменшого. Як то вона сказала до мене, коли вже був близько кінець: „поклич їх сюди“, і я їх привела до неї—і малих, що нічого не знали, і старших майже непритомних з горя, всі вони станули коло постелі, а вона витягнула над ними руки й молила ся за них і цілувала їх всіх, а опісля казала їм вийти і сказала до мене: „Будь їм матірю“ — Я дала їй на се мою руку! — „Ти багато обіцюєш, моя доню, — сказала вона, серце й око матери. Я часто по твоїх вдячних сльозах помічала, що ти відчуваєш, що се значить. Се для твоїх сестер і братів; а для батька будь наче вірна й послужна жінка. Се його потішить!“ — Вона питала про нього, він був вийшов, аби скрити від нас невиносиме горе, бо він помічав, що був зовсім розбитий.

„Ти, Альберте, був тоді в кімнаті. Вона почула кроки, покликала тебе до себе і подивившись на тебе й на мене, трохи потішена й заспокоєна, що ми будемо щасливі, разом щасливі будемо“...

Альберт кинув ся їй на шию і цілуючи її, говорив: „Ми ж щасливі! Ми й будемо щасливі!“ — Спокійний Альберт вийшов з рівноваги, а я не знав зовсім, що зі мною.

„Вертер“, — почала вона знов, „і ся жінка мусіла піти зі світа! Боже! І так дає собі чоловік

забрати, що має найдорожшого, та ніхто так сильно не відчуває сього, як діти, що ще довго скаржились, як якісь чорні люде забрали їх маму“.

Вона встала з місця, я був сильно зворушений і потрясений, сидів далі й держав її руку.— „Підемо вже“, сказала вона, „вже час“. — Вона хотіла взяти свою руку, та я придержав її сильніше. — „Ми знов стрінемося“, сказав я, „ми знайдемо одно одного й спізнаємо себе під всякою постатю. Я йду“, говорив я далі, „я йду добровільно, а все ж таки, коли б я схотів сказати, що на віки, то не видержав би сього. Бувай здорова, Лютто! бувай здоров, Альберте! Ми знов побачимось“. — „Думаю, що завтра“, додала вона жартом. — Я відчув се „завтра!“ Вона виняла свою руку з моєї й вони пішли по алеї. Ах, вона не знала, як я стоячи дивив ся за ними в світлі місяця й кинув ся опісля на землю і плакав і раптом знов підняв ся й побіг на терасу і ще звідти бачив в долині в тіни високих лип її білу сукню коло фіртки саду. Я простягнув руки—і все зникло.

Друга книга.

2 жовтня 1771.

Приїхали ми тут вчора. Посол нездоров і му-
сить кілька днів пробути дома. Коли б тільки
він не був такий непривітний, все було б добре.
Бачу я, бачу, що доля зготовила мені тяжкі проби.
Але, відважно! Веселий настрій все зможе знести!
Веселий! Мене сміх збирає, коли се слово підпа-
дає мені під перо. О, хоч би крапелька веселої, жва-
вої крові, вона могла б зробити мене найщасливій-
шим під сонцем. Та що се! Коли інші з дрібкою
сили й талану гуляють собі мені на очах спокій-
ні і вдоволені, то я з моїм таланом, з моєю си-
лою попадаю в розпуку? О Боже, коли ти мені
се все дарував, чому не задержав половини з
сього, а не дав мені віри в свої сили і умірко-
вання!

Та годі, годі! все буде добре. І я бачу, мій
дорогий, що твоя правда. Відколи я щодня між
народом обертаю ся й бачу, що вони роблять,
чим займають ся, то мені стало багато легше. І
справді, бо ми вже так зроблені, що порівнюємо все з
собою самим і себе з усім, отже щастє або горе
залежить від оточення, і нема, значить, нічого
небезпечнішого, як самота. Наша уява, що з
природи рветь ся щораз вище, при помочи
поетичної фантазії творить собі цілі громади
істот, побіч котрих ми самі будемо найнижшими,

і все крім нас самих буде величавійше, краще. І все те діється зовсім природно. Ми часто почувуємо, що нам чогось бракує, і що власне те, чого нам не стає, посідає хтось инший, а ми ще віддаємо йому те все, що самі маємо, а ще до того й певні ідеальні вигоди. І так виходить готовий щасливець, сотворений нами самими.

Навпаки, коли ми при всій своїй слабосильності, при всіх трудностях тягом вперед поступаємо, то можемо тяганиною й лавірованєм допровадити далі ніж инші гребучи правильно.

26 листопада.

Я починаю тут в нових відносинах досить добре почувати себе. Найліпше се, що тут єсть досить роботи; а крім того ще ті ріжні люди, всілякі постати, все те для моєї душі цікаве, ріжнородне видовище. Я познайомив ся з графом Е..., чоловіком, якого мушу з дня на день що раз більше поважати; ясна, вітверта голова, яка тому не остигає, що багато бачить, а в поведенню своїм має так багато вражливости для приязни і любови. Він заняв ся мною, коли я звернув ся до нього в урядовій справі, і з перших слів завважив, що ми один одного розуміємо, і що він може зо мною говорити не так як з кождим иншим. Крім того я ще не можу досить нахвалити ся з його щирого поведення зо мною. Нема в світі правдивішої, теїлійшої радости, як бачити таку велику душу, що для нас відчиняється ся.

24 грудня.

Посол робить мені багато гризоти; я сього сподівався. Се пайточнійший в світі дурень, якого тільки можна найти; вибагливий наче стара баба; чоловік, який ніколи з себе не вдоволенний і якому ніхто догодити не може. Я працюю досить легко і вже як зроблю так зроблю, та він потра-

фить завернути мені письмо назад і сказати: „Водно добре, але перегляньте його ще, все можна знайти ще більше відповідне слово, яснійший вислів“.—А мене чорти беруть. Не можна пропустити ані одного „і“ ані якогось злучника, а до того ще він смертельний ворог всіх язикових неправильностей, які часом трапляються у мене, періоди мусять іти оклепаним ритмом, інакше він нічого не розуміє. Горе мати діло з таким чоловіком.

Одиноке, що мене ще держить, се довіре графа Е... Останнім разом сказав він мені зовсім вітверто, як дуже він невдоволений повільністю й нерішучістю мого посла. „Люде утрудняють роботу собі й другим; але“, додав він, „треба з тим погодитись, так як подорожний, котрий мусить перейти через гору; розумієть ся, як би не було тої гори, була би дорога вигідніша й коротша, але коли вона тут стоїть, то треба через неї лізти“!

Мій старий бачить також, що граф цінить мене більше ніж його, і се його сердить і він використовує кожну нагоду, аби сказати мені щось зле про графа; я, розумієть ся, заперечую і справа через те ще більш погіршаєть ся. Вчора аж розсердив мене: мовляв, до світових справ граф зовсім добрий, в його роботі багато легкоти, видно гарне перо, але бракує йому глибшої науки, як всім белетристам. При тім він ще зробив таку міну наче б хотів сказати: А що? відчув шпильку? Але се не зробило на мене вражіння; я погорджував чоловіком, який міг так думати і так поводити ся. Я не уступив і досить сильно опирав ся йому. Я сказав, що граф, се чоловік, якого мусить кожний поважати, так задля його характерности, як і задля відомостей. „Я“,—кажу йому— „не стрічав чоловіка, який потрафив би так широко і так всесторонно

розвинути свій ум і при тім зберігти таку діяльність для щоденного життя“.—Се вже було йому щось незрозуміле, і я попроцав ся, аби дальшим нерозумним говоренням не псувати собі крови.

А тому всьому ви всі винні, що загнали мене в се ярмо і так багато деклямували про діяльність. Діяльність! Коли не більше робить той, хто садить картоплю і їздить до міста продавати своє збіжжє, то нехай я ще десять літ пропадаю на сій галері, до якої я тепер прикований.

А й ще ся блискуча пужда, ся пудьга серед того поганого народу, якого тут так повно! А ся погоня за карієрою—як вони тут все на сторожі, як старають ся хоч на один крок один одного випередити; найнужденнійші, наймізернійші пристрасти, і зовсім без ніякої обслони. Наприклад, якась жінка, яка кождому росповідає про своє шляхетство і про свій край, так що кождий чужий мусить собі подумати: як ся дурна носить ся з тим бідним своїм шляхетством та представляє собі не знати що про свій край. — Але тут ще гірше: ся жінка—донька урядового писаря з сусідства.—Не можу я бачиш зрозуміти людського роду, що так мало має глуздів, аби ловити ся на такі дурниці.

Та я щодня переконую ся, як се немудро судити иньших по собі. І тому, що я так багато зайнятий собою і серце моє таке бурливе, то я полишу—о, з великою охотою иньших людей, нехай собі йдуть своєю дорогою, щоб вони тільки мене в спокою полишили.

Найбільше дражнять мене погані міщанські відносини. Правда, я знаю так добре як і кожний, яка потрібна різниця станів і скільки користи мені самому вона приносить,—тільки щоб вона мені в дорогу не входила, де я можу ще зазнати трохи радості, трохи блиску щастя на сім світі. Недавно тому я познайомив ся на проході з од-

ною панночкою Б... незвичайно милим сотворінням, яке серед непривітного життя задержало дуже багато природного чару. Нам сподобалась наша розмова, і при прощаню я попросив позволення відвідати її у неї дома. Вона згодилась з такою щирою радістю, що я ледви міг діждатись відповідної хвилі, щоб піти до неї. Вона не тутешня і жиє в домі своєї тїтки.

Вираз лица старої мені не сподобав ся. Я виявив їй багато уваги, розмову звертав найбільше до неї і менше ніж за півгодини зрозумів те, що мені пізнійше панночка сама казала: що дорога тїточка на старість лишилась зовсім без нічого, не має ні достатного маєтку, ні якоїсь опори—тільки ряд своїх предків, ніякої ослони—тільки свій шляхетський стан, в яким вона сидить наче за шанцями, і не має иньшої утїхи як тільки дивитись згори, з свого поверха на міщанські голови. За молоду, кажуть, була вона гарна і перегаїнувала житеє, зразу мучила своєю упертістю не одного молодого чоловіка, а в дозрілих літах прирекла покїрно послух старому офіцерови, котрий за ту ціну і за яке-таке удержання прожив з нею осїнь життя і вмер. Тепер в своїй зимі вона самїтна і ніхто їй не глянув би на неї, як би не добра своячка.

8 січня 1772.

Що то за люде, котрих вся душа занята церемонїалами, всі гадки й старання цілі роки зводять ся до того, як би то за столом хоч о одно крісло посунутись висше! І не можна сказати, що їм бракує нагоди: ні, скорше буває, що призбирають роботи, власне через те, що за дрібними клопотами не пильнуєть ся важних справ. Минулого тижня з причини їзди санками стїльки було церемонїї, що ціла приємність пропала.

Дурні не бачать того, що властиво не від

місця залежить, і що той, кому дістається перше місце, дуже рідко коли грає першу ролю! Не одним королем править його міністер, не одним міністром його секретар. І хто ж тоді перший?

Я думав би—той, хто опанує других і має настільки сміливости й сприту, що потрафить сили й пристрасти других використати для переведення своїх плянів.

20 січня.

Муншу писати вам, дорога Льото, тут, в бідній кімнаті селянської господи, куди я укритися перед непогодою. Відколи я перебуваю в сій сумній дірі Д... серед чужого мойому серцю народу, не було ще такої хвилі, коли б моє серце наказувало мені писати вам; а тепер, в сій хатині, в тій тісноті, в самоті, коли сніг і град лютують за моїм віконцем, тут ви були першою моєю гадкою. Коли я сюди вступив, мої гадки опанувала зараз ваша постать, пам'ять про вас, Льото! так свято, так тепло! Добрий Боже! І знов се перша щаслива хвиля.

Коли б ви, моя дорога, бачили мене серед тої суєти! Як висохли мої почування! ні одніської хвилі повноти серця, ні одніської щасливої години! Нічого! Нічого; Я стою наче перед калейдоскопом і бачу фігурки людські і коників, як передомною пересувають ся і часто запитую сам себе, чи се не оптична злуда. І я граюсь з ними разом, або радше мною грають ся, як маріонеткою, і я часами беру свого сусіда за деревляну руку і жахаюсь. Все з вечера постановляю собі полюбуватись сходом сонця, і не встаю з постели; вдень надіюсь порадуватись світлом місяця, і сиджу в кімнаті. Я, справді, не знаю по що я встаю, по що лягаю спати.

Нема тої закваски, що вводила б в рух моє

житє; пропав той чар, що не давав мені ночей спати, що будив мене досвіта зі сну.

Одну одиноку жіночу постать стрінув я тут, се панна Б..., вона подібна до вас, дорога Льото, на скільки можна бути до вас подібним. А! скажете ви, сей чоловік почав знов говорити делікатні компліменти! Зовсім неправдиво се не буде. Від якогось часу я став дуже чемний, бо нічого іншого не можу, маю багато дотепу, а жіноцтво говорить: ніхто не потрафить так делікатно хвалити як я (і брехати, додасте ви, бо без сього справа не піде, розумієте?). Я хотів говорити про панну Б... У неї багато душі, яка так і проглядає з її блакитних очей. Її стан, її положенне се тягар для неї; він не може заспокоїти ніякого бажання її серця. Їй нудно в тій суєті і не одна година минає у нас в мріях про повне щастє; ах! і про вас також! Як часто мусить вона висловляти вам свою пошану—та не мусить, вона робить се добровільно, так радо слухає про вас, любить вас.

О, коли б так можна було усісти при ваших ногах, в тій милій кімнатці, а наша дорога дрібнота пустувала б довкола мене, і коли стала б вона вам занадто голосна, я б заспокоїв би її збіраючи вколо себе якоюсь страшною казкою.

Величаво заходить сонце понад блискучими в снігу просторами, хуртовина пройшла, а я—знов мушу замкнути ся у своїй клітці—Прощайте! Чи Альберт у вас? і як же там?... Нехай Бог вибачить мені се питанне!

8 лютого.

Вже вісім днів у нас найпоганійша в світі погода, а для мене вона добра. Бо від коли я тут, не було ще такого гарного дня, якого б мені хтось не зіпсував, або мене не знеохотив до нього. І коли на дворі іде добрий дощ, або мете завирюха, чи мерзне або тає—га, думаю собі, то і в

хаті не може бути гірше, як на дворі, або навпаки, і так воно добре. А як рано зійде сонце і обіцяє гарний день, то я ніколи не можу здержатись, щоб не сказати: „Ось знов дістали вони дар божий, який можуть одні одним поцувати“. І нема нічого, чого б вони одні одним не псували. Здоровле, добре імя, радість, спочинок! А все те найчастійше з глухоти, з тупости і узкоглядности, а, послухати їх---все те в добрій гадці. Не раз хотілось би мені на колінах просити їх не бушувати так страшно у своїм нутрі.

17 лютого.

Боюсь я, що ми з моїм послом не довго видержимо разом. Се цілком не можливий, незносний чоловік. Він працює і веде справи так смішно, що я не можу здержати себе, аби йому не супротивитись і не полагадити часом якоїсь справи своїм розумом і своїм способом, а се йому, зовсім зрозуміло, ніколи не подобаєть ся. Він недавно оскаржив мене за се перед двором, і міністр зробив мені докір, вправді лагідний, але все таки докір і я вже хотів просити димісії, коли одержав від нього приватний лист *), перед яким я схилив ся і поклонив ся високому, благородному і мудрому умови. Як він повздержує мою велику вражливість, і поважаючи в мені як гарні прикмети молодости мої побільшені поняття про діяльність, про вплив на других, про совістність в ділах, не хоче їх усувати, а стараєть ся їх злагодити і добре ними покермувати, звернути їх туди, де вони мали б властиве пристосованє і сильний вплив. І я на цілій тиждень покріпшав і по-

*) З великого поважання для того гарного чоловіка не поміщено в сій збірці згаданого листу і другого ще, про котрий далі згадуєть ся, бо думалось, що й найживіша подяка публіки не усправедливить такої сміливости.

годив ся сам з собою. Душевний спокій се величава річ і сам собою приносить радість. Дорогий мій! коли б тільки ся дорогоцінність не була настільки нетривка, на скільки вона гарна й коштотвна.

20 лютого.

Нехай благословить вас Бог, мої дорогі, нехай дасть вам усі ті щасливі дні, яких покупив мені!

Спасибі тобі, Альберте, що ти обманув мене: я ждав звістки, коли буде ваше весіле і постановив собі свято того дня зняти зі стіни сілюету Льоти і поховати її між іншими паперами. А тепер ви вже в парі, а її образ ще тут! І нехай лишаєть ся! І чому ж би ні? І я знаю, що я все з вами, і в серцю Льоти без шкоди для тебе, і маю в нїм друге місце і хочу, хочу доконче його задержати. О, я збожеволів би, як би вона могла мене забути,—в сїй гадці, дорогий Альберте містить ся пекло. Прощай Альберте! Прощай, ангеле небесний, Льото, прощай!

15 марта.

Я мав гризоту, яка мене вижене звідси. Я скреготав зубами! До чорта! не можна вже сього направити, а всему тільки ви винні, що підгоняли і заохочували і мучили мене поки я не заняв місця, яке цілком не по моїй гадці. І маю тепер за се! І ви маєте! А щоб ти знов не говорив, що мої побільшені понятя все псують, то маєш ось тут, мій пане, точне й ясне оповіданє, так, якби зробив його якийсь хронїст.

Граф Е... любить мене, виріжняє мене, се всі знають, і про се говорив я тобі сто раз. Ожте вчера я був запрошений до нього на обід; се як раз той день, коли вечером збираєть ся у нього вибране товариство муштин і дам; я й не подумав, що я,

низний урядник можу до сього товариства не належати. Отже добре. Я обідаю у графа, а після обіда похолоємо всі по великій салі, я говорю з ним, з начальником Б..., що також був тут і так наближаєть ся година товариських сходин. Я думаю, Бог зна, про віщо. От і входить архивель-можна пані С... з своїм добродієм мужем і гарно висиженим гусенятем—донькою з плескатою грудею і делікатним опшурованим станичком, в переході завертаючи високо-аристократичними очима й задераячи носи, а що я не можу знести того рода людей, то хотів як раз попрацатись і чекав тільки поки граф увільнить ся від пустої балаканини—коли моя знайома панна Б... увійшла. Мені все трошки ворухить ся серце, коли я її бачу, отже я ще зістав ся, станув за її кріслом і аж по якімсь часі зауважив, що вона не з такою щирістю як звичайно, а з певним заклопотаннем зі мною розмовляє. Се здивувало мене. Вона така сама, як вся тота громада, подумав я в роздратованю і хотів іти, але всеж таки ще зістав ся, бо був би рад її звинити, не думати сього про неї, дочекатись від неї доброго слова—і так далі. Тимчасом товариство побільшалось. Являєть ся барон Ф... в повній туалеті з часів коронації Франца першого, радник двора Р..., тут з огляду на своє політичне положенє названий „von“ Р., з своєю глухою жінкою і т. д.; далі щоб не забути погано одягненого І..., який латає недостачі свого старофранконського костюма новомодними латками, і ще ціла громада того. Я заговорюю з деякими моїми знайомими і всі вони дуже ляконічні. Я подумав—і не звертав більше на ніщо уваги, тільки на мою Б. Я не завважив, що в другім кінці салі жінки почали собі до уха шептати, що пізнійше і мущини пішли їх слідом, що пані С... почала щось з графом говорити (все то розказала мені пізнійше панна Б...), аж нарешті граф підійшов до мене і потяг-

нув з собою до вікна.—„Ви знаєте“, сказав він, наші дивні відносини; я завважив, що товариство невдоволене, що бачить вас тут; я ніколи не хотів“— „Ваша ексцеленція“, перебив я йому, „я прошу тисячу раз вибачення; я повинен був скоріш про те подумати, та я знаю, що ви вибачите мені сю мою неувагу; я вже хотів давніше попрацати вас, та якийсь злий ґеній задержав мене“, додав я зі сміхом і поклонив ся.—Граф стиснув мою руку з таким чутєм, що говорило все. Я висунув ся незамітно з сього вибраного товариства, пішов, сів до кабріолету і поїхав до М., аби там з горбка дивитись як сонце заходить, і читати собі Гомера, сю величаву пісню, де Уліса гостить шановний свинар. І все було добре.

Ввечері зайшов я до гостинниці щоб повечеряти, там було ще тільки кілька осіб: вони грали в куті в кости і зтягнули при тім обрус зі стола. Тоді входить чесний Аделін, кладе свій капелюх, дивлячись на мене, приступає ближше і тихенько питає: „Ти мав прикрість?“—„Я?“ питаю.—„Граф випросив тебе з товариства“.—„Нехай його, те товариство, чорт візьме!“ сказав я, „мені було приємно вийти звідти на вільне повітре“.—„Добре“—каже він, „що ти се легко береш і тільки те мені прикро, що вже се рознесли“.—І аж тоді почала мені ся справа докучати. Всі, що сідають за стіл і дивлять ся на мене, думав я,—роблять се задля того! І кров почала буритись.

А що сьогодні, куди тільки не ступлю, всюди мене жаліють, а ще й чую, що мої завистники тріумфують і говорять гірше несього бреху: ось кажуть, куди доводить зарозумілість тих, що задля своєї крихітки таланту вважають своїм правом не звортати уваги на ніякі відносини—то від того всього мігби чоловік застромити собі ніж в серце; бо нехай говорять що хотять про самотійність, а я

хотівби бачити того, що стерпів би, аби негідники про нього говорили, коли мають над ним перевагу; як що їх говорення пусте—о, тоді можна їх легко залишити.

16 марта.

Все мене злостить. Нині стрічаю я панну Б... в алеї; я не міг здержати себе, щоб не заговорити з нею і скоро тільки трохи віддалимо ся від товариства, показати їй, як мене обійшло її недавнє поведене.—„О, Вертер“, сказала вона сердечним тоном, „ви, могли знаючи моє серце, так пояснити собі моє замішанне? Скільки я перенесла прикростей задля вас, ледви тільки увійшла на салю! Я все вгадувала наперед і сто раз мала вже те на язик, щоб вам сказати. Я знала, що та С... і Т... з своїми чоловіками скорше заберуть ся відти, ніж згодять ся лишитись у вашім товаристві; я знала, що граф не посміє розсваритись з ними— а тепер сей крик!“ „Як то, пані?“ сказав я і укрив свій перестрах; бо все те, що мені вчора Аделін сказав, в сій хвилі наче огнем перебігло мені по жилах.—„Скільки гризоти все те мене вже коштувало!“ сказало миле сотворінне з сльозами в очах.—Я вже не міг більше володіти собою і хотів їй в ноги упасти.—„Скажіть все“—сказав я.—Сльози текли їй по лиці. Я був сильно зворушений. Вона витерла сльози не стараючись їх скривати.—„Ви знаєте мою тітку“—почала вона; вона була при сім і все бачила, та якими очима! О Вертер, я мусїла вислухати проповідь вчора в ночи і ще нині рано про моє поведене з вами, мусїла слухати як вона вас принижувала, і могла й сміяти тільки на половину вас боронити“.

Кожде її слово било мені наче удар мечем в серце. Вона не відчувала сього, яким милосердієм буюби все те передо мною замовчати, та ще її додала, що ще далі буде—якого рода люди будуть

мати з того забаву й утіху. І все те, Вільгельме, чути від неї, висказане голосом правдивого співчуття! Я був зовсім прибитий, а в собі лютий. Я бажав, щоб хтось оден відважився виступити з закидами, щоб могли йому застромити шпаду в тіло; мені стало б легше, якби я побачив кров. О, я сто раз ханався за ніж аби сьому умученому серцю дати свободу.

Розказують про одну благородну породу коней, що вони, коли сильно змучені й зігнані, власним інстинктом накусують собі жилу, аби улекшити собі відлих. І мені так часто буває, що відтворив би собі жилу, котра дала б мені вічну свободу.

24 марта.

Я просив при дворі димісії, і надіюсь її одержати, та ви вже вибачайте мені, що я не попросив у вас вперед позволення. Я мусів конче піти, а те, що ви мені сказали б, аби намовити мене зістатись, я знаю сам, і—матери моїй подаю сю гірку відомість присолоджучи її трохи; я не можу сам собі допомогти, отже нехай вона вибачає, коли я їй допомогти не можу. Розумієть ся, що їй буде прикро. Сій гарній кар'єрі, яку її син розпочав—приходить знову кінець, і треба знов вертатись до чорного життя. Робіть собі що хочете, видумуйте все можливі услів'я, при яких я був би міг і повинен був зістатись тут; досить, що я відходжу, а щоб ви знали, куду я дінусь, то єсть тут князь **, який знаходить багато приємности в моім товаристві; він просив мене, почувши про мій намір, поїхати з ним в його маєтність і там провести милу весну. Він прирік мені, що буду зовсім собі по-лищений, а що ми до певної точки оден одного добре розуміємо, тож я попробую щастя і поїду з ним.

Для відомости.

19 квітня.

Спасибі за оба твої листи. Я не відповідав, бо придержав був сю записку, поки не буду мати з двора увільнення; я бояв ся, що моя мати могла б звернутись до міністра і утруднити мені мій замір. Але тепер вже все скінчене, я дістав увільнення. Не маєте поняття, як нерадо мені се звільнення дали, а що мені пише міністер—ви від сього розпочали б вапі жалі на ново. Наслідник престола прислав мені на прощанє двайцятьїять дукатів—з таким словом, що мене до сліз зворушило; отже я вже не потребую від матери грошей, про які недавно писав.

5 мая.

Завтра їду звідси, а що моє родинне місце лежить тільки шість миль з дороги, то я хочу і його також побачити, хочу згадати давні, щасливо перемріяні дні. Хочу як раз тою самою брамою увійти, котрою виїхала була зі мною моя мати, коли після смерти мойого батька покидала се милу, затишну місцевість, щоб замкнути ся в своїм незноснім місті. Бувай здоров, Вільгельме, про мене ти ще почувеш.

9 мая.

Я відбув прощу до мойого родинного місця з усею побожністю, як справжній прочанин, і різні несподівані чутя опанували мене. Коло великої липи, що стоїть на чверть години ходу перед містом в сторону С... казав я стати, зійшов з екіпажа і казав почталіонові їхати вперед, щоб ідучи пішки як можна найживійше, найсвіжійше відчутти серцем всі спогади. І ось стояв я під тою липою, що колись, ще хлопцєви, була метою й границею моїх проходів. Яка переміна! Тоді в щасливій невідомости я тужив за незнанням мені

світом, де сподівався знайти стільки поживи для свого серця, стільки насолоди, де надіявся наповнити й заспокоїти свою неспокійну душу, що все до чогось рвала ся. Тепер вертаю з широкого світа—і скільки знищених надій, мій друже, скільки розбитих замірів! Я бачив зблизька ті гори, що були тисячу раз предметом моїх бажань. Я міг цілими годинами тут сидіти й тужити, блудити розчулений по лісах долин, що показувались мені такими принадно задуманими; а коли після сього я мусів в означенім часі йти назад, то з якою неохотою покидав я се миле місце!—Я наближив ся до міста, витав всі старі знайомі мені домки з городцями, а нові показались мені незносними, як також і всі переміни, які тут взагалі пороблено. Я увійшов через браму і згадав відразу і вповні все. Дорогий мій, я нехочу запускатись в подробиці: на скільки мило було те все мені, на скільки в оповіданню вийшло б нудно. Я рішив замешкати на ринку, зараз коло нашого старого дому. В переході я побачив, що наша школа, де колись стара, чесна жінка опікувалась нашим дитячим віком, перемінена тепер на крамницю. Я згадав всі тоті тривоги і сльози, всі тоті смутки і гризоти, що пережив в тій дірі. Кождий мій крок тепер був чимсь незвичайним. І прочанин у Святій Землі не найшов би так багато релігійних спогадів і дуна його, певно, не була б така повна святого зворушення.—Ще одно понад все. Я пішов далі рікою, аж до одного подвіря; тудою також вела колись моя дорога, тут були місця, де ми, хлопці учились кидати камінцями „качки“ на воду. Я пам'ятаю ще дуже добре, як не раз стояв над водою й дивив ся їй в слід, які дивні гадки посилав я їй на здогін, якими чудними, дикими представляв я собі ті околиці, котрі вона перепливала і де скоро знайшов я границі своїй фантазії; а

вона все мусіла йти далі, все далі, поки я не згубився зовсім в невидимій далині.—Так, мій дорогий, такі ограничені і такі щасливі були наші чудові предки, такі наївні були їх чуття, їх творчість! Те, що говорить Уліс про незмірне море, про безконечну землю, таке правдиве, таке воно людське, миле, тісне й таємниче. І що мені з того, що тепер я можу за школярами повторити, що вона округла? Чоловік потребує тільки не великого класця землі до ужитку, а ще менше, щоб у ній спочити.

Я тепер тут в княжій стрілецькій замку. З тим чоловіком дуже добре можна жити, він правдивий і простий. В його оточенні єсть дивні люди, яких я зовсім не розумію. Вони, певно, не лихі, а все ж не мають вигляду честних людей. Нераз видають ся мені совістними, а все ж таки я не можу їм довіряти. А ще те мені прикро, що він часто говорить про річи, про які тільки чув або читав, і то з тої точки погляду, з якої хтось инший міг йому їх представити.

І цінить він більше мій розум і талант ніж оте серце, садинок мою гордість, садинок жерело всього—і сили і щастя і всього горя. Ох, бо те що я знаю, може знати і инший—а серце—воно виключно моє.

25 мая.

Я носив щось в голові, і не хотів нічого вам говорити, аж доки воно не буде зроблене: а тепер, коли вже нічого з того не вийде, то так само добре можна про се говорити. Я хотів іти на війну; се лежало мені довго на серцю. Власне найбільше через те пішов я сюди за князем, генералом в * * * службі. Раз на проході відкрив я йому свою постанову, але він відраджував мені, і було б се у мене більше пристрастю ніж каприз, колиб я не схотів послухати його мотивів.

11 червня.

Говори, що хочеш, а я не можу довше лишатись. По що я тут? Я не знаю, куди час подіти. Князь задержує мене, як тільки може, а всеж таки, я тут не на своїм місці. По правді ми оба не маємо нічого спільного.

Він розумний чоловік, але його розум зовсім звичайний. Його товариство не робить мені більше приємности ніж якби я читав добре написану книжку. Побуду тут ще тиждень, а опісля піду знов блукати. Найліпше, що я тут зробив, се мої рисунки. Князь відчуває штуку і відчував би її ще сильнійше, якби не його погана наукова рутина, та оклепана термінологія. І не раз я скрегочу зубами з досади, коли він на мої горячі вирази про природу або штуку влізе, бажаючи краще пояснити мою гадку, з якимсь опатентованим незграбним словом.

16 червня.

Так, я справді тільки подорожний, скиталець на с'ім світі! А ви хиба щось иньше?

18 червня.

Куди я хотів-би? Се я довірочно тобі відкрию. Ще чотирнайцять днів я мушу пробути тут, а опісля, я пересвідчив ся, що хочу побачити копальні в ***; нічого тут в самій річи нема, я хочу тільки бути знов ближше Льоти, се все. І я смію ся з свого власного серця—і чиню його волю.

29 липня.

Ні, добре так! Все добре!.. Як би я був її чоловіком! О, Господи, що сотворив мене єси, колиб ти мені те щастя приготував був, моє ціле жите повинно б бути одною безнастанною молитвою. Я не буду супротивляти ся, прости мені сї сльози, прости сї

даремні бажання!—Як би вона була моєю жінкою! Як би я міг се наймиліше на світі сотворіне обняти—мороз проходить мені по цілім тілі, мій Вільгельме, коли Альберт візьме її за стрункий стан. І, чи вільно се мені говорити? Чому ні, мій Вільгельме? Вона була б зі мною щасливіша ніж з ним! О, він не такий, щоб зміг відчути всі бажання її серця. Йому бракує чутливости і—розумній се як хочеш—його серце не забеть ся живіше в певнім місци улюбленої книжки, підчас коли моє серце і серце Льоти все дружно відзивають ся тоді, так само і в сотні інших випадків, з нагоди вчинків третьої особи. Дорогий мій! Правда, він любить її з цілої душі і така любов чого тільки не варта...

Перебив мені оден незносний чоловік. Мої сльози обсохли. Я вже не можу думати. Прощавай, мій дорогий.

4 серпня.

Та се не тільки моя доля. Надія обманює всіх, і нічиї бажання не сповняють ся. Я відвідав мою добру знайому з під лип. Найстарший її хлопчик вибіг мені назустріч, а його радісний оклик привів матір, яка виглядала дуже пригноблена. Її перші слова були: ах добрий пане, мій Ганс помер!“ Се був наймолодший з її хлопчиків. Я мовчав.—„А мій чоловік“, сказала вона, „вернув з Швайцарії і нічого не приніс, і якби не добрі люди, так мусів-би був жебрати, бо в дорозі дістав він пропасницю“.—Я не міг їй нічого сказати, подарував децю малому, а вона просила мене взяти від неї пару яблук; я зробив се й покинув місце сумних спогадів.

21 серпня.

І нараз все коло мене змінило ся. Часом навіть здаєть ся, що засвітить ясний промінчик життя, так щож, тільки на хвилинку!—І коли я так потону у мріях, то не можу остерігти ся перед дум-

кою: а що, якби Альберт помер? Тоді б я!.. так, тоді вона—і її примари мене захоплюють аж поки не заведуть на край пропасти, перед якою я здригаюсь.

А як я вийду через ворота на дорогу—тож се та сама дорога, котрою я їхав перший раз, аби відвезти Льоту на баль! Як тоді все інакше було! Усе, усе минуло! Ані сліду з попереднього життя, і ні разу не забє живчик тим тодішнім чутєм.

Я відчуваю те, що відчував би той дух, котрий навістив би свій збурений і зруйнований замок, який він колись, будши князем, будував в повній силі, наділив усіми достатками й величністю, і вмираючи лишив повний надії своєму укоханому синові.

3 вересня.

Часом я не можу зрозуміти, як се хто иньший *може* її любити, *сміє* любити, коли я один так глибоко, так сильно її люблю і нічого иньшого не знаю й не маю тільки її.

4 вересня.

Се так. Так, як природа клонить ся до осени, так настає осінь і в мені і коло мене.

У мене вже листє пожовкло і на сусідніх деревах вже листє облетіло. Чи не писав я тобі про одного селянського хлопця, зараз же коли я сюди прибув? Тепер я знов звідував ся про нього в Вальгаймі; кажуть що його прогнали із служби і ніхто не знав про нього нічого більше. Вчера стрінув я його несподівано на дорозі до другого села, заговорив до нього, а він розказав мені свою історію, яка мене незвичайно сильно зворушила, що ти й сам легко зрозумієш, коли я тобі її переповім. Але по що те все? Чому я не задержую для себе того, що мене трівожить і гризе? Чому засмучую ще тебе? Чому подаю тобі все нагоду

жалувати її лаяти мене? Нехай! може і в тім моя доля!

З тихим смутком, в котрім я наче зауважив трохи страху, відповідав мені сей чоловік зразу тільки на мої питання; але скоро вже, так якби нараз пізнав себе її мене,—відкрив мені щиро свої похибки, жалів ся на своє нещастє. Колиб то я зумів, мій друже, кожде його слово поставити на твоїй осуд! В його признанню, в його словах була помітна певного рода насолода і щастє самої згадки, що мовляв, його пристрасть до його господині щодня зростала, так що вкінци він не знав вже що робить, зовсім, як він виразив ся, стратив був голову. Він не міг вже ні їсти, ні пити, ні спати, його дусило в горлі, він робив те, чого не треба було, а забував те, що йому було поручене так, наче злий дух його обпугав, аж нарешті одного дня, коли він знав, що вона в кімнаті на горі, пішов туди за нею, а радше потягло його туди; а що вона не хотіла вислухати його просьби, він хотів її силою зневолити; він не знає, що йому стало ся, і бере Бога на свідка, що його наміри супроти неї були все честні, і що він нічого так горячо не бажав, як щоб вона вийшла за нього заміж і прожила з ним свій вік. Він говорив вже досить довго і почав по трохи спотикатись в мові, як буває, коли хтось має ще щось сказати, але не відважаєть ся; нарешті признав ся несміло, яку близькість з ним вона собі дозволяла. Він уривав два, три рази й повтаряв все з найживішими зачевненнями, що він не говорить сього, аби про неї сказати щось зле, що її любить і шанує як і перше, що ще ніколи щось таке не перейшло через його уста, що він се тільки мені говорить, аби мене переконати, що він ще не зовсім злочинний і шалений чоловік—і тут, мій дорогий, я розпочинаю знов мою стару пісню, яку все буду починати:

якби я міг показати тобі того чоловіка, як він стояв передомною і як він ще стоїть! якби я міг все тобі вірно переказати, щоб ти почув, як я співчуваю йому в його долі, як я йому співчувати мушу! Але досить вже, а що ти і мою долю знаєш і мене знаєш, то розумієш се аж надто добре, через що мене тягне до всіх нещасних, а передовсім до сього нещасливого.

Перечитуючи сей лист бачу, що я забув розказати кінець сеї історії—його, одначе, легко догадатись.

Вона боронилась перед ним, на те надійшов її брат, котрий його вже давно ненавидів і хотів позбутись з дому, бо бояв ся, що через нове одруження сестри його діти стратять наслідство, на яке вони тепер, з причини бездітності сестри, мали повну надію; він отже вигнав його зараз з дому і так розголосив сю справу, що сестра, хочби й навіть і хотіла, не могла б його знов в дім прийняти.

Тепер вона має вже иньшого наймита, і, кажуть, що вже і через нього посварилась з братом, та всі говорять, що на певно вона вийде за нього замож, а сей рішив твердо сього не пережити.

Те, що я тобі розказую, ані трошки не побільшено ані прикрашено і навіть я можу сказати, що слабо, дуже слабо я розказав і навіть спогадив, уживаючи наших оклепаних, приличних слів.

Ся любов, ся вірність, ся пристрасть—се ніякий поетичний винахід. Вона жиє в найбільшій чистоті серед кляси, яку ми називаєм неосвіченою, грубою. А ми освічені—освітою зведені на ніщо! Прочитай, прошу, сю історію з пошаною. Я нині пишучи се, зовсім спокійний, по письмі можеш пізнати, що я не так базграю, як звичайно. Читайте, мій дорогий, і думай при тім, що се також історія твого приятеля. Так! так було зо мною, так і буде, а я й на половину не такий честний і рішучий,

як сїї нещастний, з котрим я їй не відважаю ся себе порівнювати.

5 вересня.

Вона писала записку своєму чоловікови на село, куди він поїхав задля своїх справ. Записка так починалась: „Наймилїйший, найлїпший, приїдь, як можеш найскорше, чекаю тебе з великою радістю“.—Але приїхав знайомий і повідомив, що чоловік її задля певних обставин ще не так скоро поверне. Записка лишилась і вечером впала менї в руки. Я прочитав її і усміхнув ся; вона спитала чому?—„Який то божеський дар, ся уява“, сказав я, „одну хвилину я зміг собі представити, що се до мене писано“.—Вона перервала розмову, се, видно, їй не подобалось, і я замовчав.

6 вересня.

Дуже тяжко було менї рішитись скинути мій простий, синїй ф́рак, в котрім я перший раз з Льютою танцював; він став був вже зовсім непоказний. І я казав собі зробити другий, зовсім такий, як попередній, і комір і вилоги і також знов жовтий жілет і пантальони до нього.

Але всеж таки не вийшло воно зовсім так, як перше. Не знаю—але мене здаєть ся що з часом і сей буде менї милїйший.

12 вересня.

Вона була виїхала на кілька днів, щоб вернутись з Альбертом. Ниї я увійшов в її кімнату, вона підійшла до мене, і я з великою радістю поцілував її руки.

З зеркала злетїв їй на плече канарок—„Ось новий приятель“, сказала вона і зманила пташка собі на руку, „він призначений для моїх малих. Він такий милий! Гляньте на нього! Коли я даю

йому хліба, він тріпоче крильцями і так чемно дзьобає. Він і цілує мене, ось погляньте!”

Коли вона протягнула рот пташкови, то він так мило припав до тих милих губ, наче відчував справді сю велику розкіш, якої заживав.

„Він і вас поцілує“ сказала вона і звернула пташка до мене.— Маленький дзьобик перебув віддалене від її губ до моїх, а легкий його дотик був наче подув, натяк на милу ласку.

„Його поцілунок“, сказав я „не зовсім безкористний, він шукає поживи і вертає невдоволеній пустими ласками“.

„Він і їсть мені з уст“, сказала вона.— Вона дала йому кілька кришок хліба своїми устами, з котрих усміхала ся невинна любов в повній своїй красі.

Я відвернув лице. Вона не повинна була сього робити! не повинна дражнити моєї уяви тими образами небесної невинности і сього щастя, і не будити мойого серця з того сну, у який його деколи заколисує житева байдужність! — Але чомужби ні?— Вона мені так довіряє! Вона знає, як я її люблю!

15 вересня.

Ах, Вільгельме, злість бере чоловіка, що єсть люди без ніякого зрозуміння і почуття до тих нечисленних річий, які ще мають на світі якусь вартість.

Ти знаєш ті оріхи у шановного пароха в С., під котрими я сїдав з Льотою, ті величаві оріхи, які все будили в моїй душі, Бог зна'чому, найбільшу втіху! Яким затишним робили вони подвіре приходства, який холод давали! А які чудові були галузи! І спогад про тих шановних священиків, що їх садили. Учитель згадував нам часто одно імя, яке чув від свого діда; він мав бути дуже честний чоловік; я згадував імя його

під тими деревами і воно було мені святе. Кажу тобі, що учитель мав сльози в очах оповідаючи мені вчора, що сї дерева зрубали. Зрубали! Я страшно розсердився і мігби був навіть убити цього собаку, що перший ударив сокирою. Я загризся би на смерть колиб на моїм подвір'ю стояло два такі дерева і одно з них з старости згнуло б, а тут не можу нічого зробити. Одно тут тільки замітне, мій дорогий,—чуте людське! Ціле село нарікає, і я певний, що пані матка мабуть помічає по маслі, яйцях і иньних принасах, яку рану завдала цілій місцевості. Бо се вона зробила, жінка нового пароха (наш старий також помер), сухорляве, хоровете сотворінне, яке з повним оправданнєм не інтересуєть ся нічим на світі, бо ніхто не інтересуєть ся нею. Глупа жінка, яка представляє з себе учену, береть ся критикувати Канон, займаєть ся багато новомодною критично - моральною реформацією християнства, здвигає плечима на мрії Ляфатера, а при тім має зовсім розбите здоровле і не знаходить собі тому ніякої радості на божім світі. Тільки така креатура змогла зрубати мої оріхи.

Бачиш, я не можу прийти до себе! Представ собі, листе, що спадає з дерев засмічує її подвір'є і роблять вохкість, самі дерева не допускають сонішного світла, а коли оріхи достигнуть, то хлопці збивають їх камінями, а се дразнить її нерви і перешкаджає у глибоких роздумуваннях при порівнянню Кенібота, Землера і Міхаеліса.

Бачучи, що люди в селі, особливо старі, такі невдоволені з цього, я сказав: „чому ж ви допустили до цього?“—„Як тут на селі війт щось захоче“—сказали вони, „то що ми можемо зробити?“—Але одно тут добре сталось. Війт і парох, якому не багато лишають доходів капризи його жінки, схотіли тут скористати і поділитись оба; про те довідав ся заряд княжих маєтностей і сказав: Стій! А що заряд

мав давні претенсії до приходського подвіря, де стояли сі дерева, тож і продав їх тому, хто дав найбільше. І вони лежать! О, якби я був князем, я б і жінку священика і війта і той заряд... Якби я був князем!.. Та якби я був князем, то що обходилиб мене дерева в моім краю?

10 жовтня.

Коли тільки погляну на її чорні очі, вже мені лекше! Але ось що гризе мене, се те, що Альберт не виглядає таким щасливим як він... надіяв ся... як я бувби—колиб... я не радо уживаю кропок, але тут не можу інакше висловитись—і я думаю, се досить ясно.

12 жовтня.

Осіян заглушив в моім серцю Гомера. В який світ веде мене сей величавий поет! Йти так за ним степом серед буйного вітру, який у густій мраці при затемненім місячнім світлі водить духи предків; слухати на горах серед шуму гірського потоку налів приглушені нарікання духів з їх печер і жалі на смерть зажуреної дівчини коло чотирох порослих мохом і травою каменів на гробі помершого героя, її коханого. Якби так його здибати—сього сивого мандрівного барда, котрий на широких лугах шукає слідів своїх батьків і, о горе, знаходить тільки гроби, і тоді зі скаргою звертає свій погляд на вечірню зорю, що тоне у схвильованому морі, а в душі його оживають ті минулі часи, коли ще ласкавий промінь присвічував у походах тим відважним героям, а місяць товаришив у побіднім повороті їх увінчаним кораблям. Коли я так читаю глибокий смуток на його чолі і бачу сього останнього, облищеного велитня, що в найбільшій утомі наближається до гробу і все ще уживається ся болючими радіщами серед безсилих тіней своїх померших, а споглядаючи на холодну

землю, на буйну траву кличе: „Прийде, прийде подорожний, що знав мене у моїй красі і питає: „Де співак, славний син Фінґаля? — „Його стопа стане на мій гріб, а він даремне буде питати про мене на землі“.—О, дорогий мій! Я вирвав би оружжя благородному оруженосцеві, освободити від муки повільної смерті, мого князя за увільненням півбогом післати свою душу.

19 жовтня.

Ах, ся порожнеча! ся страшна прожнеча, яку я почуваю тут, у своїм серцю! Я часто думаю: колиб я лиш раз, лиш оден раз міг притиснути її до сього серця, то ціла ся порожнеча заповнилася б.

26 жовтня.

Я переконуюсь і то що раз певнійше, мій дорогий, що людям дуже мало залежить на чиїмсь житю, дуже мало. До Льоти прийшла її подруга і я ввійшов у сусідню кімнату, аби взяти книжку, але не міг її читати і взяв описля перо, щоб писати. Я чув, як вони зтиха розмовляли; вони розказували одна другій про різні дрібні справи, мійські повинни: що от ся виходить замуж, та знов хора, дуже хора. „У неї сухий кашель, на лиці вистають кости, і вона все омліває; я не далаб і гроша за її жите“, каже одна. „А з N. N. також вже зле“, говорить Льота. „Він уже спух“, відповідає та. А моя жива уява перенесла мене до ложа сих нещасних; я бачив, як нерадо вони покидають жите, як вони... ах Вільгельме! а мої жіночки говорять про те так собі байдуже, як звичайно говорить ся про смерть чужого. Я оглянув ся на сю кімнату—все тут і Льотина одежа, і Альбертові рукописи і всі меблі і навіть сей каамар все те мені таке близьке, і я подумав: Справді я щось значу для сього дому, з усім тут я звязаний. Приятелі мої шанують мене! Я при-

ношу їм багато радості і не раз мойому серцю здається, що воно не могло б без них бути. А всеж таки — нехай тільки я відійду, нехай я сей круг покину — як довго будуть вони відчувати сей вилом, який зробить в їх життю моя страта? Як довго? — О, як коротко триває чоловік, коли навіть і там, де він певний, що буде його лишало сліди, що присутність його робила сильно вражінє, в пам'яті, в душі своїх дорогих, — навіть і там мусять він скоро зникнути, згаснути, і то дуже скоро.

27 жовтня.

Я не раз роздер би собі груди і розбив голову з досади, що люди можуть так мало чим бути оден другому. Ах, ані любови, ані приязни, ані тепла і радості не дасть мені ніхто, коли їх не буде у мене, а знов серцем переневним щастєм я не ущасливлю того, хто холодний і безсилий.

Вечером.

Я маю так багато, а гадки про неї все пожирють; я маю так багато, а без неї все те на ніщо не здалось.

30 жовтня.

Сто разів вже я задумував кинутись їй на шию! Тільки Бог знає, як тяжко се — бачити перед собою стільки чару і не сміти доторкнутись до нього, — а сеж найприроднійший рух людський. Чи ж діти не доторкують ся і не беруть все, що їм на гадку прийде? А я?

З надоліста.

Бог се знає, як часто я лягаю в постіль з бажаннем, часом навіть з надією не прокинутись більше: а ранком я вітворюю очі, бачу знов сонце і починається моє горе. О, якби я був капризний, то міг би звалити вину на погоду, на когось тре-

того, на невдале підприємство і на мені спочивала б тільки половина нещасного тягару невдоволення. І горе мені! Я відчуваю занадто добре, що на мені самому лежить вся вина — не вина! але досить того, що в мені самім криється жерело моїого горя, як колись крило ся жерело всего щастя. Чи я вже не той що перше, безмірно вражливий, якій на кожному кроці бачив рай, а серцем радби був цілий світ обгорнути з любовю. Те серце тепер мертво, з нього вже не плине одушевлення, очи мої сухі, їх вже не зрошують сльози і чоло моє журливо морщить ся. Я сильно страждаю, бо втратив те, що було одинокою радістю мого життя; сю святу, животворну силу, якою я творив собі світи, — вона пропала! Коли я погляну з вікна на далеке узгір'є—як раніше сонце з поза нього, продираючи туман, освітлює тихі луки, а мила річка з поміж безлистных верб поблискує протів мене, — вся та величава природа здається мені наче лякеро-ваній образок і вся тота роскіш не в силі витиснути з мого серця й одної каплі щастя для душі і весь я стою перед обличчям божим як висохла криниця, як розбита кадь. І часто я падав на землю й просив у Бога сліз, як хлібороб просить дощу коли бачить над собою сталеве небо, а довкола себе спрагнену землю.

Алеж я відчуваю, що Бог не дає дощу й сонця на наші бурливі мольби, а чомуж були такі щасливі ті давні часи, яких спогад мучить мене, — коли я ще терпеливо очікував зіслання його Духа, і те щастє, яке він виливав на мене, приймав глибоко вдячним серцем.

8 листопада.

Вона дорікала мені за мою непоміркованість, але як лагідно! За мою непоміркованість, коли я починаючи одною чаркою вина позволю собі вишити цілу

фляшку.—Не робіть сього!“ сказала вона, „подумайте про Льоту!“—„Подумати!“ сказав я, чи потрібно мені се приказували? Думаю — не думаю! ви все перед моєю душею. Нині сидів я на тім місци, де ви недавно вийшли з коляски... Вона заговорила про щось инше, аби не дати мені розговоритись. Дорогий мій, пропав я! Вона може робити зі мною, що схоче.

15 надоліста.

Дякую тобі, Вільгельме, за твоє сердечне спочутє, за твої добрі ради, і прошу тебе, будь спокійний. Дай мені се все перенести; не вважаючи на мої довгі стражданя, я маю ще досить сили, щоб себе перемогти. Я поважаю релігію, се ти знаєш, я почуваю, що неодному утомленому вона може бути підпорою, не одному обезсиленому—підкріпленнєм. Але—чи для кожного тим буде і чи мусить бути? Коли поглянемо на широкий світ, побачимо цілі тисячі, для котрих вона ним не була, тисячі, для яких ним не буде, однаково чи їм говорили проповіди чи ні, і чому ж вона мусить ним бути для мене? Чи ж не говорить сам Син Божий, що ті будуть коло нього, котрих дав йому Отець? А як що мене йому не дано? Як що Отець хоче задержати мене для себе, так як се мені моє серце говорить?—Будь ласка, не розумій сього хибно; не доглянь лиш насмішки у сих невинних словах; тут ціла моя душа, яку тобі предкладаю; а то краще булоб мені мовчати: про те все, що кождей таксамо мало знає, як і я, я нерадо говорю. Хиба се не людська доля—вистраждати свою міру, випити свою чашу? Хибаж чаша страждання Сина Божого не була за надто гірка на його людських губах? чому ж як раз я маю представляти з себе великого і вдавати, що вона для мене солодка? І чому ж мавби я стидатись, у сю страшну хвилину, коли все моє єство дрожить між бутєм і небутєм,

коли все моє минуле світить як блискавка над темною пропастю будучности, а все довкола мене нападаєть ся і зі мною разом гине світ—чи ж се не буде голос сотворіння, що в невимовнім утиску ...падучи безстримно в пропасть і надармо напружуючи свої сили застогне з глибини своєї: Боже мій, Боже мій, чому Ти мене покинув? Чи маю я стидатись сього висказу, маю нудитись перед тою хвилиною, якої не оминув і Він, що може небеса двигнути, як хусту?

21 надоліста.

Вона не бачить, не відчуває, що приготує отруту, яка згубить мене і її, і я з великою охотою випію сю чашу, яку вона підносить мені на мою згубу.

Що значить сей добрий погляд, який вона часто — ні, не часто, але всеж деколи на мене звертає, ся ласкавість, з якою вона слухає невольних висказів мого чуття, се співчутє для мого страждання, яке так часто малуєть ся на її обличю?

Вчера, коли я відходив, вона простягнула мені руку й сказала: „Прощавайте, дорогий Вертер!“— Дорогий Вертер! Се вона у перше назвала мене дорогим, а я захолов від сього до мозгу костей. Я повтаряв собі сі слова сто разів, і вчера в ночи, лягаючи у постіль і балакаючи ріжне сам з собою, сказав нараз: „на добраніч, дорогий Вертер!“ і мусів опісля сам з себе сміятись.

22 надоліста.

Я не можу молити Бога: Лиши мені її! А всеж часом здаєть ся мені, що вона моя. Я не можу молитись: Дай мені її!—бо вона належить до иньшого. Я змагаюсь зі своїм стражданням; колиб я не держав себе в руках, то не булоб кінця тим суперечним бажанням.

24 падолиста.

Вона відчуває, що я страждаю. Нині її погляд пробив мені глибоко серце. Я знайшов її саму; я не сказав нічого, а вона поглянула на мене. І я не бачив вже в ній тільки ніжну красу, тільки відблиск високого духа; все те зникло з перед моїх очей. Мене вражав далеко величавіший погляд, повний найніжнішого, найсолодшого співчуття. І чому ж не смів я припасти до її ніг? Чому не смів з тисячними поцілунками кинутись їй на шию? Вона втікла до фортепіана і прилучила до гри свій тихий, лагідний голос. Ніколи я ще не бачив її губ такими чарівними; виглядали вони так, наче б ловили ті ніжні тони, що виходили з інструменту, і тільки їх дивний відгомін звучав з її уст—о, як би я зумів те розказати! Я не противився довше, похилив ся й присяг: Ніколи я не відважусь діткнути поцілунком ті уста, на котрих духи небесні витають—а всеж таки—я хотів би... І, бачиш, се наче перегорода стоїть перед моєю душею—з одної сторони се велике щастє—з другої погібель і кара за сей гріх. Гріх?

26 падолиста.

Часом говорю я собі: Моя доля виїмкова; иньші всі можуть називатись щасливими, ще ніхто так не мучив ся. Опісля читаю поета давнини, і мені здаєть ся, що наче я бачу своє власне серце. Я мушу так багато винести! Ах, чи були вже коли люди такі нещасні, як я?

30 падолиста.

Я не можу, не можу прийти до себе! Куди тільки не поступлюсь, стрічаю явище, що доводить мене до безпам'яті.

Сьогодні! О, доле! О людство!

Я йшов понад водою в час обіду і не мав

охоти до їди. Всюди було пусто; холодний, вохкий вітер дув з гори і сірі дощеві хмари розляглись над долиною. Здалека побачив я чоловіка в зеленій, лихій одежі, як він пролазив поміж скалами і ніби шукав зіля. Коли я наблизився до нього, а він оглянув мене на той шелест, який я робив, я побачив інтересне лице, якого головною рисою був вираз тихого смутку, який однак нічого иншого крім добродушности виявляв; його чорне волосся було розділене шпильками у два ряди, а решта була сплетена в грубу косу, яка звисала йому на спину. Тому, що його одежа вказувала на чоловіка низького стану, я подумав, що він не возьме мені за зло, коли зверну увагу на його заняття, отже я спитав його, чого він шукає? — „Я шукаю квіток, і не нахожу нічого“, відповів він глибоко зітхнувши, — „І пора року не відповідає до сього“, сказав я усміхаючись. — „Єсть однак багато квіток“, сказав він, сходячи до мене. „В моїм саду цвітуть рожі і капріфолії двоякого рода; одну з них дав мені батько; вона росте як бурян; я вже два дні її шукаю і не можу знайти. Тут все бувають квітки, жовті і блакитні і червоні, золотник також має гарненькі квіточки. І нічого не можу я знайти“. — Я запримітив тут щось підозріле і спитав, нічого не зраджуючи: на що йому сих квіток? — На його лиці показався дивний, первовий усміх. — „Якби я його не зрадив“, — сказав він, кладучи палець на губах, „я обіцяв своїй коханій букет.“ — „Се гарно“, сказав я. — „О“ — відповів він, „вона має багато инших річей, вона богата“. — „А проте вона любить ваші букети?“ — додав я. „О! вона має дорогоцінності її корону“ — говорив він далі. — „Якже вона називається?“ — „Якби Генеральні Штати хотіли мені заплатити“, сказав він, — „я ставби иншим чоловіком! Так, був раз час, коли мені так добре було! Тепер кінець зі мною. Тепер я—“ Вохкий погляд звернений до неба

відкрив усе. — „Значить, ви були щасливі?“ — спитав я.—Ах, я хотівби знов таким бути!“ сказав він. „Тоді мені було так добре, так мило, так легко, як рибі в воді!“—„Гайнріх“ закликала якась стара жінка, що надійшла дорогою „Гайнріх, де ти? Ми шукали тебе всюди,ходи обідати!“ — „Чи се ваш син?“, — спитав я приступаючи до неї. — „Так“, відповіла вона, „се мій бідний син! Бог вложив на мене тяжкий хрест“. — „Давно вже він такий?“ спитав я. — „Такий тихий він тільки пів року. Слава Богу, що він вже такий, а перше цілий рік мав він напади, і був в ланцюгах в домі божевільних. Тепер вже він нічого не робить, тільки вже має діло з королями й цісарами. Се був такий добрий, тихий чоловік! він помагав мені, він так гарно писав і нараз став задуманий, дістав горячкову пропасницю, опісля збожеволів, а тепер вже такий, яким його бачите. Як позволите вам розповісти... Я перебив їй потік слів питанням: „який то час був, в котрім, як він каже, було йому так добре, такий він був щасливий?“—„О, нерозумний чоловік!“, сказала вона усміхаючись зі співчутем се той час, коли він був в домі божевільних, коли нічого про себе не знав“... Се впало на мене як грім, я вложив їй в руку золоту монету і спішно покинув їх.

„Коли ти був щасливий“! викликнув я, йдучи скоро просто до міста, „коли тобі було так добре, як рибі в воді!“—Господи Боже! Ось яку ти долю дав чоловікови, що він буде щасливий, поки до розуму дійде, і коли його знову втратить... Нещасний! І всеж таки як я завидую тобі твого божевілля, помішання свідомости, у яким ти загибаєш! Повний надії йдеш ти зимою шукати квіток для своєї царівни, і сумуєш не найшовши їх і не знаєш, чому се так. А я — я виходжу без надії, без ціли, і знов вертаю ся, так як вийшов. У своїм помішанню ти фантазуєш, яким би то ти був

чоловіком, якби Генеральні штати платили тобі. Щасливе сотворіне, що може своє нещастє принн-сати якійсь земній перешкодї. Ти не відчуваєш! не відчуваєш, що твоє горе йде з твого розбитого серця, з ростроєного мозку, і що всі королї світа не в силї тобі допомгти.

Нехай безутїшно загине той, хто кенкує з хорого, який мандрує до найдальшого жерела, і тїльки збільшає свою хоробу, і тяжшим робить кїнець! хто гордить серцем переповненим горем, яке задля заглушення докорів совїсти і задля змен-шення душевних страждань йде на прощу до свя-того гробу. Кождий крок в сїї незнанїй дорозї се цілюща каня для утомленої душі, а кождий день пережитий в подорожи знимає з серця якусь часть горя.

І ви смїєте се називати божевілем, ви пустї балакуни?—Божевіле!—О Господи! Ти бачиш мої сльози! Чи мусїв ти чоловікови, якого і так сотворив досить бїдним, дати ще братів, котрі забрали б йому сю крихітку довіря, яке він має до тебе вселю-бящого! Бо й віра в цілющі корінці, в канїї вишної лози,—чи не буде се віра в тебе, котрий у все, що нас окружає вложив цілющу і помічну силу, якої ми що хвиля потребуємо? Отче незнаний! Отче, котрого часто перечувала ціла моя душа, котрий тепер відвернув своє лице від мене! поклич мене до себе! не мовчи довше! твоє мовчаннє не здер-жить вже сеї спрагненої душі! І чи чоловік, бать-ко мїгби сердитись на свого сина, що несподїва-но вернеть ся, кишет ся йому на шию і закличе: „Я знов тут, мїй отче! Не гнївись, що я перервав свою мандрівку, яку по твоїї волї довше повинен був тягнути. Світ всюди однаковий, і труд і пра-ця, і плата і утїха,—але що менї з того? Менї тїль-ки там добре де ти, і перед твоїм обличем я хочу і страждати і радїти“.—А ти, отче небесний, мавби його від себе відтрутити?

1 грудня.

Вільгельме! Чоловік, про которого я тобі писав, сей щасливий нещасний був писарем у батька Льоти і сильне чуте до неї, яке він шлекав, скривав і нарешті відкрив,—за що його зі служби відправили,—довело його до божевілля. Чи можеш собі представити з сих сухих слів, якою безглуздою видалась мені ціла ся історія, коли мені Альберт розказав про неї так спокійно, як може і ти її прочитав.

4 грудня.

Послухай, прошу—бачиш, зі мною вже кінець, я довше не видержу! Нині я сидів коло неї—сидів, вона грала на своїм фортеняні ріжні мельодії і все з тим виразом, з тим!—з тим!—Що мені робити?... Її сестричка одягала ляльку у мене на колінах. Мені закрутились слъози в очах. Я нахиливсь і мені впала в око її обручка—слъози потекли—і нараз вона почала грати стару, солодку мельодію, так якось нагло, а мені в душі заворушилось чуте потіхи, згадка минулого, сього часу, коли я чув сю пісню, і опісля часу гризоти, розбитих надій, і нарешті—я почав ходити сюди й туди по кімнаті, а серце моє розривалось під напливом чутя.

— „Ради Бога“—сказав я з сильним вибухом підходячи до неї, „ради Бога, перестаньте!“

Вона перервала й поглянула пильно на мене. — „Вертер“, сказала вона, з усміхом, що пройняв мені душу, „Вертер, ви дуже хорі, ваші улюблені страви остогидли вам. Ідїть! Прошу вас, заспокійтесь“.

Я відорвав ся від неї і—о Господи! Ти бачиш мою нужду й положиш їй кінець.

6 грудня.

Як переслідує мене її постать! На яву і у сні ціла моя душа її відчуває! Коли заплющу очи,

то тут, у чолі, де скупляється вся внутрішня сила зору, стоять її чорні очі. Тут! Я не годен тобі се виразити... -

Як тільки закрию очі, то вони зараз заявляють ся; наче море, наче пропасть стоять вони передо-мною, у мені, наповняють всі гадки мого мозку.

І що таке чоловік, сей славлений півбог! Чи не бракує йому все тоді сил, коли їх найбільше потрібно?

А коли уносить його радість, або прибиває горе, чи не мусить він все опам'ятатись, вернути до холодної, тупої свідомости, тоді, якби він бажав потонути у хвилях безконечности?

Видавець до читача.

Як сильно бажавби я, щоб про останні, дивні дні нашого приятеля, знайшлось на стільки власноручних його свідоцтв, аби я не мав потреби перебивати своїм оповіданєм тяглість його полишених листів.

Я рішив зібрати докладні відомости з уст тих осіб, що могли бути добре освідомлені про сю історію; вона зовсім проста, і всі оповідання про неї годять ся з собою аж до найменчих подробиць; тільки про спосіб думаня дієвих осіб показалися різні гадки і осуди відмінні.

І нам не лишаєть ся нічого иньшого, як лиш переповісти совістно те, про що удалось з великим трудом довідатись, долучивши полишені по смертні листи і не легковажучи й найменшого найденого клаттика; тим більше що дуже трудно відкрити властиві правдиві пружини хочби й якогось одного вчинку, коли мова йде про не щоденних людей.

Невдоволеннє і знеохоченнє мали в серцю Вертера все глибокі коріні, які сплелись сильно з собою і поволи виповнили цілу його істоту. Гармонія його духа пропала зовсім, внутрішня горячка, що переняла всі сили його природи, спричинила як найгірші наслідки і полишила йому :

кінці тільки утому, з якою він боровся ще сильніше, ніж дотепер з усім шкідливим злом.

Його сердечна нудьга нищила всі останні сили його духа, його живість і вражливість; він став сумним товаришем, чим раз більше нещасливим і чим раз більше несправедливим, чим нещасливішим себе почував. Принаймні так говорять приятелі Альберта; вони кажуть, що Вертер не зумів оцінити цього чистого, спокійного чоловіка, котрий нарешті досяг довго бажаного щастя; не зумів оцінити і його заходів задержати те щастя й на будуче, він, котрий через днину зуживав весь свій маєток, щоб вечером страждати й зносити нужду. Альберт, говорять вони, не перемінив ся за такий короткий час, він був все ще тойсам, якого Вертер з самого початку знав і так дуже поважав і цинив. Він любив Льоту над усе, гордив ся нею і бажав також, щоб кожний уважав її за найгарнішу людину.

Чи можна, отже, осуджувати його за се, коли він старав ся відвернути і тинь підозріння, коли не бажав, навіть і в найневинніший спосіб, з ніким ділити свій дорогоцінний скарб. Вони признають також, що Альберт часто покидав кімнату своєї жінки, коли у неї був Вертер, але не з ненависти чи з неохоти до свого приятеля, а тільки через те що відчував, що Вертер звязаний його присутністю.

Батько Льоти був нездоров, і се задержувало його дома; він прислав їй свій екіпаж і вона поїхала. Був гарний зимовий день, унав густо перший сніг і покрив цілу околицю.

На другий день ранком Вертер пішов за нею, щоб, відвезти її до дому як що Альберт за нею не прийде.

Ясна погода не багато впливала на його понурі гадки; якийсь мрачний гніт лежав на його душі, сумні образи запанували в ній на добре, а його ум не знав ніякого руху, як тільки перехід від одної болючої гадки до другої.

Жиючи з самим собою у вічній незгоді, вважав він і відносини інших людей неясними й підозрілими, думав, що розбив гарне життя Альберта з його дружиною, робив собі через те докори, до яких долучувалась і тайна нехіть до Альберта.

По дорозі його гадки прийшли на сей предмет.

„Так, так“, говорив він сам до себе з тайним скреготом зубів—„ось се довірчive, приязне поведіння, делікатне й повне співчуття, ось вона, ся спокійна, тревала вірність! Се тільки ситість і байдужність! Чи не потягає його більш всяке нужденне діло, ніж дорога, незрівняна жінка?

„Чи вміє він цінити своє щастє? Чи вміє він поважати її так, як вона сього заслугує? Вона його, добре, вона його—я знаю се, таксамо як знаю і щось иньше, мені здаєть ся, що я до сеї гадки привик, а я через неї ще збожеволію, вона мене погубить. А чи його приязнь до мене тревала? Чи не добачає він вже в моім привязанню до Льоти претенсії на свої права, в моім поважанню для неї тихого докору? Я добре се знаю, я відчуваю се і він нерадо мене бачить—бажає, щоб віддалив ся, моя присутність йому прикра“.

Він з часта здержував свій скорий хід, з часта приставав і навіть, здавалось, хотів завертати; одначе всеж таки йшов далі і з тими гадками і розмовою з самим собою дійшов нарешті ніби й против своєї волі до ловецького дому.

Він увійшов в двері, спитав про старого і про Льоту—і застав дім в якимсь руху. Найстар-

ший хлопчик сказав йому, що там у Вальгаймі сталося нещастє, убито селянина!—Се не зробило на нього ніякого вражіння.—Він увійшов в кімнату і найшов Люту занятого тим, як вона відмовляла батька, що незважаючи на свою хоробу, хотів конче йти туди, аби на місци справу розглянути. Злочинець був ще невідомий, убитого найшли ранком перед дверима хати, були таки догадки: покійник був наймитом одної вдови, котра перше держала на службі иншого, і той не по доброму її дім покинув.

Коли Вертер се почув, викрикнув голосно: „Чи се можливе! Я в сю мить біжу туди, я не можу і хвилини ждати“.—Він поспішив до Вальгайму, всі його спогади ожили, він і хвилини не сумнівав ся, що сей вчинок заподіяв той-саме чоловік, з котрим він не раз розмовляв і який став йому таким дорогим.

Щоб дістатись до коршми, де було зложено тіло убитого, йому приходилось іти по при липи і він жахав ся тепер сього колись так улюбленого місця. Сей поріг, на котрім так часто гралась сусідські діти, був тепер залитий кровю. Любов і вірність, найкращі людські чутя перемінились тут в насилє і убійство. Могутні дерева стояли тепер без листя, покриті инеем, гарні кущі тернини, що сплітались понад низькою огорожею кладовища, були також без листя і через прогалини видно було надгробні памятники покриті снігом.

Коли він вже наближав ся до коршми, перед котрою зібралось було все село, залунав нараз крик. Показалась з далека громада озброєних мущин і кождей кричав, що ведуть злочинця.

Вертер поглянув і не сумнівав ся більше. Так, се був той парубок, що так дуже любив ту вдову і котрого недавно він стрічав повного тихої злоби і скритої розпуки.

„Що ти учинив, нещасний!“ скрикнув Вер-

тер підходячи до в'язня. Той поглянув спокійно на нього і мовчав, а опісля відповів байдужно: „Ніхто її не дістане, нікого вона не дістане“.— В'язня завели до коршми, а Вертер спішно відійшов.

Ся страшна стріча потрясла і збурила всю його істоту. В одній хвилі вийшов він з свого смутку, пригнобленя й резигнації: його опанувало непереможне співчутє й бажанє ратувати сього чоловіка. Він уважав його таким нещасним і як злочинця — невинним, він так глибоко входив в його положенє, що сподівався напевно й інших пересвідчити в його невинности. І вже забажав говорити за нього, вже тиснулася йому на уста як найживіша оборона і він спішив до ловецького дому і не міг по дорозі здержатись, щоб все те, що мав висказати судії, не говорити півголосом самому собі.

Увійшовши в кімнатку, застав вже там Альберта. Се збентежило його на хвилину, але він скоро знов опам'ятав ся і з запалом висказав судії свій погляд. Той потрясав з часта головою і хоч Вертер представив все, що тільки може сказати чоловік на оборону чоловіка і то з як найбільшим захопленєм, живостю й правдою,—всеж таки, як се й легко собі представити, судії він тим не зворушив. Він не давав навіть нашому приятелеви виговоритись, перечив йому живо і картав за те, що той бере в оборону скритовбийника!

Він доказував йому, що таким чином може бути знищене державне безпеченство, і додав також, що в сій річи нічого не зможе зробити не прийнявши на себе як найбільшої відповідальности,—все отже мусить іти в порядку, приписаним ходом.

Вертер ще не піддавав ся, а тільки просив, щоб судя дивив ся через пальці, якби помогли сьому чоловікови утікати! І сього також судя

йому відмовив. В кінці вмішав ся до розмови і Альберт і станув також на стороні суді. Вертера переголосували і він з невимовним стражданням зібрав ся йти, а судя ще кілька разів повторив: „Ні, його неможливо вратувати!“

Як сильно мусіли вразити його сі слова, показуєть ся з маленької записки, найденої поміж його паперами, а писаної напевне сьогож дня.

„Тебе, нещасний, неможливо вратувати! Я добре бачу, що нас неможливо вратувати“.

Те, що зрештою ще говорив Альберт в справі увязненого в присутности суді, було Вертерови страшно відразливе: йому здавалось, що в сьому містить ся певна ураза для нього, і хоч після довшого роздуму не укрилось перед бистротою його ума, що правда була по стороні їх обох, то всеж таки йому здавалось, що мусів би виректи ся своєї внутрішньої істоти, якби признав се, якби згодив ся з ними.

Межи його паперами знайшов ся листочок, котрий відносить ся до сього, і котрий мабуть відбиває вповні його відносини до Альберта:

„Що се поможе, коли я собі говорю і ще раз говорю, що він чесний і добрий, алеж се розриває мені все моє нутро; я не можу бути справедливий“.

Вечер був лагідний, на дворі збиралось роставати, тому Льота вернулася з Альбертом пішки. Дорогою вона оглядалась сюди то туди, якби їй браковало товариства Вертера. Альберт почав про нього говорити: і ганив його і віддавав йому справедливість.

Згадав також його нещасне кохання і висказав бажання якось його відсунути.—„Я бажав би сього і задля нас“, сказав він, „і прошу тебе“ говорив він далі, „постарай ся його поведенню супроти тебе дати инший напрям—часті його візити зробити рідшими. Люди починають звертати увагу, і я знаю, що про се вже тут і там говорено“.

Льота мовчала, і Альберт наче відчув її мовчанку, бодай від того часу не згадував при ній ніколи Вертера, а як що вона його згадала, то він не піддержував розмови або звертав її на щось інше.

Се даремне зусилє, яке зробив Вертер, щоб ратувати сього нещасного, се був останній блиск полонія світла, що вже погасало; тепер він потонув ще глибше в болю й безчинности; особливо вийшов майже зовсім з рівноваги, коли почув, що його покличуть на свідка против сього чоловіка, котрий тепер почав заперечувати свою вину.

Все, що тільки коли небудь неприємне йому трапилось в його публичнім житю, всі прикрости в посольстві, все, що коли небудь не удалось, що його гризло, все те нараз піднялось в його душі. Через те все він почував себе наче управнений до безчинности, і вважав зовсім безнадійним, нездатним ухопитись за яку небудь нитку, що звязувала б його з інтересами загального житя, і так давши волю своїй вражливости, думкам і своїй безмежній пристрасти, у одноманітности сумного товариства найдорожшої й наймилійшої істоти, якої спокій він нищив, зуживаючи безцільно і безвиглядно свої сили, наближав ся він чим раз більше до сумного кінця.

Лишило ся кілька листів, які ми тут хочемо навести як найсильніше свідоцтво його душевного безладя, пристрасти й безнастанного змаганя.

„12 грудня.

Дорогий Вільгельме, я тепер в такім стані, у яким певно бували сі, про котрих думали, що їх нечистий обплутав. Деколи мене опановує щось дивне; се ані страх, ані бажанє—се якась невідома сила, що намагаєть ся розірвати мої груди, що придушює мені горло! Горе, горе! І тоді у сій не-

привітній порі року бувають у мене страшні нічні сцени.

Вчора вечером я мусів вийти. Почало раптово таяти, я чув, що ріка виляла, що всі потоки зібрали і від сторони Вальгайму заляли мою улюблену долинку! Вночі, після одинадцятої я вибіг з хати. Страшний вид: у місячній світлі видно було, як зі скали котилися з шумом хвилі і покривали поля й луки, плоти і все передо мною; розлога долина підіймається в гору, а з гори в долину лється серед шуму вітру розбурхане море! І як місяць знов показався і повис над чорними хмарами, а передо мною у страшній і гарній освітленій бусувала повінь, мене напав і ляк і нудьга! Ах, з протягненими раменами стояв я над пропастью і споглядав в низ, в низ! Я забувся у своїй утісі—могти кинути туди свої муки, свої страждання, з тим шумом хвиль! Ох, а ноги підняти з землі я всеж не зміг, не зміг покінчити всіх страждань! Я чую, що нитка мого життя ще не вийшла!

О, Вільгельме! як радо віддавав би я своє людське існування за те, щоб сильним вітром розривати хмари, обхоплювати хвилі! Га! Чи не дізнає колись і в'язень сеї роскоши?

А як я поглянув в низ, на оден куточок, де я під вербою спочивав з Льотою після горячого проходу,—він був також залитий водою, так що я ледви пізнав вербу! І її луки, подумав я, і вся околиця довкола її лісного домка! який, мабуть, розбитий тепер рвучим потоком і наш холодник—подумав я. І блиснув мені соняшний промінь минувшини, так як в'язневі сниться сон про череду, про луки, про почесні уряди! Я стояв!—Я не лаяв себе, бо мав відвагу умерти. Мені треба умерти—а то я сиджу тут як стара жебрачка, що збиває собі по під плотами по трісоці дрова, а під чужими дверми випрошує хліб, аби ще на

хвильку продовжити своє на пів-мертве, безрадiсне iстованє“.

„14 грудня.

Що се таке, мій дорогий? я сам себе бою ся! Чи ж любов моя до неї не найсвятiйша, найчистiйша братня любов? Чи почував я коли в душі своїй якесь злочинне бажанє? Не хочу клястись... А ось тепер сни! О як правдиво почували сї люди, що приписували такі суперечнi дiланя чужим силам! Сеї ночі! я здригаюсь сказати се,—я держав її в обіймах, пригортаючи сильно до себе і цілував без кінця її губи, котрі щось шептали! моє око потонало у її осянілих очах! О, Господи! Я дуже провинив ся, коли ще тепер я відчуваю себе щасливим, викликаючи в собі з повною ніжністю спогад про сї палкі радості. О, Льото, Льото!... А мені вже кінець! Мій розум мішаєть ся, вже вісім днів я не маю пам'яті, а очі мої повні сліз. Мені всюди зле і піде не добре. Я нічого не хочу, нічого не бажаю. Лише булоб мені відійти“.

Серед таких обставин, намір покинути сей світ кріпшав у душі Вертера в сiм часі чим раз більше. Від часу повороту до Льоти, се був все останній його вигляд, остання надія; але він сказав був собі, що се не має бути наглий, необдуманий поступок; він хоче зробити сей крок у повній свідомості і з рішучістю, яко мога найспокiйнiйшою.

Його сумніви, його суперечку з самим собою видає одна записка, мабуть початий лист до Вільгельма, без дати, знайдена в його паперах: „її присутність, її доля, її співчутє для мене все те витискає останні слези з мого висохлого мозку.

Піднести завісу і вступити туди, ось і все! І пощо ся несмілість, пощо проволока? Чи тому, що не знаємо, як там виглядає? що відти не повертає ніхто? і що вже така прикмета нашого духа

перечувати хаос і тьму, там, де нічого певного не знаємо“.

Вкінці ся сумна гадка стала йому зовсім близька і приємна і його постанова сильна й невідклична; про се свідчить ось сей двозначний лист до приятеля:

„20 грудня.

Спасибі твоїому доброму серцю, дорогий Вільгельме, що ти так підхопив се слово. Справді, ти добре кажеш; мені булоб ліпше відійти. Проєкт, твій вернутись мені до вас, не зовсім мені подобається; бодай я не хотів би вертатись простою дорогою, особливо тепер, коли можна сподіватись тривалого морозу і добрих доріг. Дуже мені мило, що хочеш приїхати за мною; подожди ще два тижні і чекай ще одного листу від мене що до дальшого. Не треба нічого зривати, поки воно дозріє. А два тижні ранійше чи пізнійше, се багато значить. Моїй матери скажи, щоб вона молилась за свого сина, і що я прошу її вибачення за всі гризоти, які їй спричинив. Се вже така моя доля—смутити тих, котрим повиненби радість давати. Бувай здоров, мій дорогий! Нехай Бог благословить тебе! Прощай!“

Що діялось в тім часі в душі Льоти, і який був її настрій супроти її чоловіка і супроти її нещасного приятеля, ми не рішаємось виразити се словами, хоч знаючи її характер змоглиб виробити собі про се якесь понятє, а гарна жіноча душа зможе вдуматись в її душу і разом з нею відчувати.

Стільки знаємо на певно, що вона рішила твердо зробити все, щоб віддалити, Вертера від себе, а як що зволікала з тим, то була се ніжна, приязна пощада, бо вона знала, як йому трудно се буде—що се буде для нього майже неможливе. Але в тім часі вона була більше спонукана до

серйозного ділання; її чоловік мовчав зовсім про сі відносини, так як мовчала все про них і вона сама, отже тим більше їй залежало на тім, щоб ділом дати йому доказ, що її думки годились з його думками.

Того самого дня—се була неділя перед Різдом—коли Вертер написав до свого приятеля останній, тут залучений лист, пішов він був до Льоти і застав її саму. Вона була занята упорядкованнем деяких забавок, які прилагодила була для своїх малих сестер і братів. Він говорив про сю втіху, яку будуть мати малі, і про ті часи, коли ще кожного з нас обгортав райський захват на вид пристроєної свічками, цукорками й яблуками ялинки, яка показувалась через несподівано відчинені двері. „Ви також дістанете дарунок“ — сказала Льота, скриваючи своє змішанне підприязним усміхом. „Ви також дістанете дарунок, коли будете гречно поводитись“.—„А що ви називаєте гречним поведенєм?“ спитав він; „що мені робити? чи зможу я, Льото?“—„В четвер вечером“, сказала вона, „буде святий вечір, тоді прийдуть діти, мій батько, тоді кожний своє дістане, тоді й ви прийдіть—але не раньше“.—Вертер остовпів.—„Прошу вас дуже“—говорила вона далі, „так вже воно буде, прошу вас се задля мойого спокою, так далі не може бути, не може так лишитись“.—Він відвернув від неї очи, почав ходити по кімнаті й бурмотів крізь зуби: „так не може лишитись“! Льота відчувала той страшний стан, в який поставили його сі слова, і старалась всілякими питаннями звернути його гадки в иньшу сторону, але даремне.—„Ні, Льото“, сказав він, „я вас вже не побачу!“—„Чомуж так Вертере?“ запитала вона, ви можете, ви повинні знов нас побачити, тільки здержуйте себе. О, чому ви родились з тою пристрастю, що з непереможною силою обхоплює все, до чого тільки доторкнеть ся! Прошу вас“, гово-

рила вона далі, беручи його за руку, „здержуйте себе! Та яких тільки втіх не обіцяють вам ваші науки, ваш розум, ваш талант! Будьте мужчиною! Відверніть своє прив'язання від істоти, яка нічого вдіяти не може, як тільки вас жалувати“. — Він заскреготав зубами й глянув понуро на неї. Вона все держала його руку: „Вертер, тільки на хвильку заспокойтесь!“ сказала вона. „Чи ви не почуваете, що ви себе обманюєте, добровільно губите себе! Вертер, чому саме мене? як раз мене, власність другого? чому як раз се? Боюсь, що як раз ся неможливість посідати мене робить вам се бажання таким принадним“. — Він витяг свою руку з її руки і кинув на неї острим, неприязним поглядом. — „Мудро, дуже мудро“, сказав він. „Чи се може Альберт зробив сю увагу? Політично, дуже політично!“ — „Її може кождий зробити“ — відповіла вона на се. „Та чи не знайдесть ся на широкім світі дівчини, що могла б сповнити бажання вашого серця? Здобудьте її конче, шукайте її, а я присягаюсь вам, що ви її знайдете; а то вже давно і я і ми всі журимось за вас тою тісною ограніченістю, в яку ви себе самі тепер запроторили. Здобудьте її! Подорож напевне освіжить вас! Шукайте і найдіть предмет гідний вашої любови, і вертайтеся знов, щоб нам усім разом зажити сього щастя яке дає правдива приязнь“.

„Се можна б“, сказав він з х лодним сміхом, „видруковати й поручити всім гофмайстрам. Дорога Льото! дайте мені ще трошечки спокою, і все зробить ся!“ — „Тільки конче, Вертер, щоб ви не приходили ранійше, аж на Святий Вечір!“ — Він хотів відповісти, як Альберт увійшов в кімнату, Вони сказали собі холодно „добрий вечір“ й почали ходити поруч по кімнаті. Вертер почав якусь неважну розмову, яка скоро скінчилась, Альберт те саме, спитав опісля жінку про якісь поручення і довідавшись, що вони ще не виконані, сказав їй

кілька слів, які здались Вертеру холодними, а навіть гострими.

Він хотів іти, але не міг і протягнув аж до восьмої години, коли вже стіл накрито, а що його злий настрої щораз зростав, він взяв капелюх і паличку. Альберт запросив його лишитись, але він добачуючи в сїм запрошеню тільки звичайну формальність, подякував холодно й пішов.

Він вернув ся до дому, взяв з рук слуги, що йому хотів посвітити свічку з рук і пішов сам у свою кімнату, голосно плакав, говорив роздратовано сам з собою, ходив скоро по кімнаті й кинув ся вкінці в одежі на ліжку, де знайшов його слуга, котрий коло одинадцятої години зважив ся туди зайти, щоб спитати, чи не треба пана роззути? На се він згодив ся, але велів слугі не приходити ранком в кімнату, аж доки він його не покличе.

В понеділок рано двадцять першого грудня написав він Льоті отсей лист, який після його смерти знайдено запечатаний на його столі і їй передано і який я тут хочу подавати частями, так, як він писав його,—що й обставини показують.

„Я вже рішив, Льото, я хочу вмерти, і се я пишу тобі не в романтичній екстазі, а зовсім спокійно, ранком того дня, коли буду тебе бачити останній раз. Коли ти се будеш читати, то вже холодна могила вкриє застигли остатки нещасного, неспокійного, який в останній хвилі свого життя не знав солодшої потіхи, як пробування з тобою. Я пережив страшну ніч, але і добродійну ніч. Се вона зміцнила, скріпила мою постанову: я хочу вмерти! Коли я вчора в страшнім забуреню почувань відорвав ся від тебе, тоді як все тиснулось мені до серця, а мою безнадійну, непотішену істоту обхоплював коло тебе жорстокий холод—я дійшов до своєї кімнати, і майже непритомний упав на коліна. О, Господи! подай мені останню

потіху у гірких сльозах! Тисячі гадок і виглядів бунували в моїй душі, а вкінці станула сильно ї суцільно, як остання, єдина гадка, ся: я хочу вмерти! Се не роспука, се певність; я рішив ся і жертвую себе для тебе. Так, Льото, чому мені се замовчати? Одно з нас троїх мусить піти, і ним хочу я бути! О моя дорога! У сім роздертім серцю нераз зявлялась дика гадка—убити твого чоловіка, тебе, себе! І так нехай воно й буде! Коли ти гарним літнім вечером вийдеш на гору, тоді згадай мене, як то я часто з долини виходив на гору; поглянь в сторону кладовища, до моєї могили, як вітер при блиску сонця на заході колише сюди й туди високу траву... Я був спокійний коли се починав, а тепер—тепер плачу як дитина, бо все се наче живе коло переді мною стоїть.“

Коло десятої години покликав Вертер свого слугу і одягаючись сказав йому, що за кілька днів виїде, щоб він отже почистив одежу і приготував все до упакування; приказав йому зажадати всюди рахунків до заплачення, кілька позичених книжок віднести і деяким убогим, котрим він був звик що тиждня щось давати, виплатити, що їм припало б за два місяці вперед.

Їдучи казав собі подати в кімнату, а зівши поїхав верхом до суді, якого не застав дома. Він почав ходити сюди й туди по городі і наче хотів викликати в собі на останок всі болючі спогади.

Діти не довго лишали його в спокою, вони ходили за ним, скакали коло нього, оповідали йому, що як ось завтра і ще завтра і ще оден день пройде, то вони дістануть у Льоти різдвяні дарунки і говорили йому про ті дива, які їм їх діточа уява обіщувала.—„Отже завтра!“ сказав він „і ще завтра! і ще оден день!“—поцілував кожде сердечно й хотів піти від них, коли ще оден хлопчик схотів йому щось до уха сказати. Він

отже зрадив, що старші братя понаписували ось які великі й гарні поздоровлення з новим роком: одно для батька, одно для Альберта і Льоти і ще одно для пана Вертера; вони хочуть їх передати ранком на новий рік. Се вже було йому несила слухати, він дав кожному подарунок, сів на коня, поручив кланятись старому і з слізми в очах відіхав.

Коло пятої години вернув ся він до дому, наказав служниці глядіти огню і підкидати паливо аж до ночі. Служі сказав зложити книжки й біле на спід до куффра, а одежу зашити в подорожний мішок. Опісля написав він імовірно ось сей уступ свого останнього листу до Льоти:

„Ти не ждеш мене! Ти думаєш, що я тебе послухаю і аж на святий вечір прийду знов тебе побачити. О, Льото! Або сьогодні або вже ніколи. На святий вечір ти будеш держати сей папір в руках, будеш дрожати й поливати його своїми милими сльозами. Я хочу, я мушу! О, як мені добре, що я рішив ся“.

Тимчасом Льота внала була в якийсь дивний стан. Після останньої розмови з Вертером вона почувала, як тяжко буде їй з ним розлучитись, скільки се він мусить вистраждати, коли йому прийдесть ся від неї віддалитись. Наче ненароком було сказано в присутности Альберта, що Вертер до святвечера вже не прийде, а Альберт поїхав був верхом до одного урядника в сусідстві, до якого мав діло і у котрого мусів переночувати.

І так вона сиділа сама, не було нікого коло неї з її менших братів і сестер і вона потонула у своїх думках, які спокійно витали коло сих її відносин. Вона, отже, бачила себе на віки звязаною з чоловіком, котрого любов і вірність добре знала, котрому була сердечно віддана, і котрого наче сам Бог призначив на те, щоб на його певнім і спокійнім характері чесна жінка могла збудувати щастє свого життя; вона добре знала чим

може він на віки бути для неї і для її дітей. Знов з другої сторони Вертер став їй таким дорогим і зараз від першої хвилі їх знайомости виявилась прегарна гармонія їх душ, а часті зносини з ним і деякі пережиті хвилі зробили в її серцю незатерте вражіння. Все інтересне, що вона тільки почувала або думала, вона звикла була з ним ділити, а його віддалене грозило вирвати в цілій її істоті прогалину, яка вже ніколи не може бути заповнена. О, якби так вона змогла всю хвилю перемінити його в брата, яка б щаслива вона була.—Якби так можна було оженити його з котроюсь з її товаришок, якби так можна було надіятись вернути знов добрі зносини між ним і Альбертом!

Вона перебрала по черзі всі свої товаришки і найшла кожній щось закинути, не найшла ні одної, котрій схотіла б його віддати.

При всіх сих роздумованнях вона глибоко відчула, хоч і не висказуючи собі виразно, що її сердечне, таємне бажання було задержати його для себе, і при тім вона говорила собі, що сього вона не може й не має на се права; її душа, така гарна й чиста, така свобідна і все готова найти собі пораду, відчувала тепер болючий гніт, відчувала, що для неї неможливі вигляди на щастє. Серце стискалось, а на очах висіла темна хмара.

І так було вже нів до семої, коли вона почула кроки Вертера на сходах і його голос, що питає про неї. Як сильно забилося її серце при його прибутю, і треба сказати, що було се чи не перший раз. Вона була б радо перед ним сховалась, а коли він увійшов, закликала вона з якимсь пристрастним замішанєм: „ви не додержали слова!“ — „Я нічого не обіцював“ відповів він.— „То повинні б ви були бодай мою просьбу уважити“, сказала вона „я просила у вас спокою для нас обоїх“.

Вона не знала добре, що сказала, так само, як і не знала добре, що робить, коли ніслала за

своїми товаришками, аби не бути самою з Вертерою. Він поклав книжки, що приніс з собою, спитав про інші, а вона то бажала, щоб подруги прийшли, то знов бажала, щоб не приходили. Дівчина вернулась і принесла відповідь, де обі просили вибачення, що не прийдуть.

Вона хотіла була посадити дівчину з роботою в сусідній кімнаті; та скоро надумась інакше. Вертер ходив сюди й туди по кімнаті, вона сіла до фортепіяна й почала грати менуета, але якось не йшло. Вона збрала свої сили й сіла спокійно поруч з Вертером, який сидів на своїм звичайнім місці на канапі.

„Чи не маєте чого до читання?“ спитала.—У нього не було нічого.—„Он там в моїм столику“—почала вона. „лежить ваш переклад кількох Осіянових пісень; я їх ще не читала, бо надіялась все почути їх від вас; але до тепер не прийшло якось до сього“.—Він усміхнув ся, приніс пісні, дроз його напала, коли взяв їх в руки і сльози закрутились в очах, коли до них заглянув. Він сів і почав читати.

„Зірко похмурої темніючої ночі, гарно ти поблискуєш на заході й підносиш свою промінисту головку з своєї хмари, та любо піднімаєш ся понад горбок. Чому споглядаєш на оболонне? Уляглись буйні вітри; з далека чути шум потока; по під скалою грають буйні хвилі; бренькить вечірніх комашок носить ся над полями. Куди ти споглядаєш, миле світло? Але ти усміхаєш ся і йдеш, а хмарки оточують тебе привітно й купають твоє любе волосє. Прощавай, тихий проміню. Явись ти величаве світло душі Осіяна!

„І вона являєть ся у повній силі. Я бачу своїх розлучених приятелів, вони збирають ся на Льорі, так як за днів, що вже минули.—Фінгаль приходить, як вохкий стовп мраків, довкола нього його герої і ось, глянь! співочі барди: сивий Узлін!

гарний Ріно! любий співак Альпін! І ти з своєю лагідною скаргою, Міноно! Як ви перемінились, мої приятелі, від часу святочних днів на землі, коли ми суперничали про співацьку славу, коли на горбку віяли раз враз весняні вітри й нахиляли травицю, що слабо шепотіла.

„Тоді виступила Мінона в повній красі з спустеним поглядом і повними сліз очима, її тяжке волосє розвівав поривистий вітер, що віяв з гори. — В душі героїв стало понуро, коли вона піднесла свій милий голос; бо часто видали вони могилу Зальгара, часто видали житло білої Кольми. Кольма з гармонійним голосом покинута на горбку; Зальгар обіцяв прийти; але довкола розтяглась ніч. Слухайте голосу Кольми, коли вона сама одна сиділа на горбку.

К о л ь м а.

„Ніч. Я сама, заблукана на горбку серед бурі. В горах шумить вітер. Потік реве спадаючи зі скал. Не захистить мене хата, покинуту тут на горбку серед бурі. Виступи ти, місяцю на хмарах! Засяйте нічні зорі! Веди мене котрийсь проміню до сього місця, де спочиває моя любов після ловецьких трудів, коло нього його опущений лук і чуйні пси! Але я мушу сидіти тут сама на скелі над розбурханим потоком. І буря і потік шумить і я не чую голосу мого коханого.

Чому опізняєть ся мій Зальгар? Чи забув своє слово?—Ось тут скеля і дерево, а тут шумить потік! Коли настане ніч, ти обіцяв тут бути; ах! кудиж се заблукав ся мій Зальгар? З тобою я хотіла втекти, покинути батька й матір, тих гордих! Давня се ворожнеча між нашими родами, але ми не вороги собі, Зальгаре!

Замовчи на хвилину ти, вітре! Утихни на хвилину, поточку, щоб мій голос залунав через долину, щоб мій подорожний мене почув. Зальгаре!

се я кличу! Ось тут і дерево і скеля! Зальґаре! Мій любий, я тут; чому зволікаєш і не приходиш?

Ось, вже показав ся місяць, води блистять на долинці, на горбку сторчать сірі скелі; але його я не бачу на горі, пси не сповіщають його приходу. Мушу я тут сидіти сама.

Але хто ж отсі, що лежать в долині на оболоню? Чи се мій коханий? Чи се мій брат? Говоріть, мої приятелі! Вони не відповідають. Яка стривожена моя душа! — Ах, вони померли! Їх мечі червоні від січи! Брате мій, брате! чому ти вбив мойого Зальґара? О Зальґаре! чому ти вбив мойого брата? Ви обидва були мені такі милі! На горбку, поміж тисячами ти був найгарнійший. А він був страшний у бою. Відповідajte мені! Слухайте мойого голосу, мої дорогі! Але горе! Вони занімили, занімили на віки! Холодна, як земля їх груди!

О, духи померших, заговоріть на скелях горбка, на вершках гори! заговоріть! Я не злякаюсь! — Куди пішли ви на спочинок? У якій гірській прогалині знайду я вас! Ні найслабшого голосу не чую я у вітрі, ніякої відповіді в бурнім подуві з горбка.

Я сижу з моім горем, жду ранку в сльозах. Розрийте могилу, приятелі померших, але не закривайте її, поки я не прийду. Жите моє зникає, як сон, і чого ж мені лишатись? Я тут поселюсь з моїми дорогими над потоком, під звінкою скелею. — Коли прийде ніч над сим горбком, а вітер повіє по оболоню, тоді нехай мій дух являється з вітром і оплакує смерть моїх дорогих. Мисливий почує мене з своєї хати, буде лякатись мойого голосу і любити його, бо голос мій буде солодкий для другів моїх: вони обидва були мені такі милі!“

Се була твоя пісня, Міноно, лагідна, соромлива дочко Тормана. Ми проливали сльози за Кольмою і душа наша була сумна.

Виступив з гарфою Улін, і передав нам пісню Альпіна. — Голос Уліна був привітний, а душа Ріно наче огняний промінь. Але вони вже спочивали у вузкій хатині, а голос їх прогомонів на землі. Раз вернув ся Улін з полювання, коли ще героїне полягли. Він чув їх змагання в співі на горбку. Їх пісня була лагідна, але сумна. Вона оплакувала упадок Морара, першого героя. Його душа була, як душа Фінґаля, його меч, як меч Оскара. Але він поляг і батько його голосив і очи сестри його були повні сліз, очи Міпони були сліз повні, сестри славного Морара. Вона уступила перед співом Уліна, так, як місяць на заході, коли неречуває бурю і свою гарну голову у хмарах скриває. — Я настроїв гарфу враз з Уліном до пісні жалю.

Р і н о.

„Проїшов вже дощ і вітер, полудне таке веселе, хмари розступають ся. Хвилями нестале сонце освітлює горбок. Гірський потік поблискує рожево на долинці. Твоє журчання солодке, мій поточку; але солодший той голос, що я чую. Се голос Альпіна, він оплакує померших. Його голову наклонила старість, а жалібне його око зачервоніло. Альпіне! славний співаче! Чому ти сам на мовчазнім горбку? Чому заводив ти, як вихор у лісі, як хвиля на далекім березу?“

Альпін.

„Мої сльози, Ріно, для померших, мій голос для жителів могили. Струпкий ти там на горбі, і гарний поміж синами долини. Але ти поляжеш, як Морар, і на твоїй могилі засяде жалібник. Горби сі забудуть тебе, лук твій буде лежати не натягнений в твоїй світлиці.

Ти, Мораре, був швидкий, наче серця на гор-

бах, страшний, як огонь нічний на небі. Твій гнів був наче буря, твій меч у бою, як блискавка над оболонем. Твій голос рівняв ся лісному потокови після дощу, громови на далеких горах. Неодні полягли з твоєї руки, полемінь твого гніву знищив їх. Але яке ж спокійне було твоє чоло, коли вертав ти з війни! Твоє лице було, як сонце після бурі, як місяць у мовчаливу ніч, груди твоя спокійна, як озеро, коли стихне шум вітру.

Тісна тепер твоя хата! темна кімната! Трьома кроками змірюю я твою могилу, а перше був ти такий великий! Чотири мохом покриті каміні се одинокий твій пам'ятник; безлиствене дерево, висока трава, що шумить з вітром, показує очам ловця могилу могутнього Морара. Нема в тебе матери, яка б по тобі плакала, ані дівчини, яка б проливала сльози любови. Та, що тебе родила померла, згинула й дочка Моргляна.

Хо ж се, що опер ся на палицю? Чия се голова біла від старости, а очі від сліз червоні? Се батько твій, Мораре! Батько, що крім тебе не має сина. Він чув про твої змагання у бою, чув про розбитих тобою ворогів; він чув про славу Морара! Але, ах, нічого не чув про його рану? Плач, батьку Морара! плач! Але син твій тебе не чує. Глибокий сон покійників, низько лежить їх постіль з пороху. Ніколи не зважає він на твій голос, ніколи не прокинеть ся на твоє покликунанє. О, коли ж в могилах настане ранок, коли ж скажуть спячому: Прокинь ся! Прощавай, найблагороднійший з людей, побіднику в полі! Ніколи не побачить уже тебе те поле! ніколи не заясніє ліс блиском твоєї збруї. Ти не полишив сина, але пісня задержить твоє імя, щоб будучі часи чули про тебе, чули про поляглого Морара“

Голосні були жалі героїв, найголоснійші тяжкі зітхання Арміна. Йому нагадуєть ся смерть його сина, він поляг у днях молодости.

Кармор князь славного Гальмалю сидів близько коло героя. „Чому ридає зітханне Арміна?“ сказав він, „що тут оплакувати? Чи не лунають тут пісні й спів, щоб змягчити й звеселити душу? Вони—як легенький туман, що підіймаючись з озера лягає на долину і цвітучі квітки наповняють ся росою; але знов приходить у своїй силі сонце і туман уступає. Чому ти так горюєш, Арміне, володарю Горми, окруженої водами?“

„Чому горюю! Так, се я горюю і не мала причина мого горя. — Карморе, ти не втратив си-на, не втратив дочки в цвіті життя; хоробрий Кольгар живий, а Аніра *) найкрасша з усіх дівчат. Парости твого дому, Карморе, в повнім цвіті; але Армін останній свого роду. Темне твоє ложе, Дауро! понурій твій сон в могилі... Коли ти прокинешся з своїми піснями, з своїм мельодійним голосом? Вставайте, осінні вітри! вставайте! Бушуйте по темному оболоню! Шуміть лісні потоки! Завивайте бурі на вершках дубів! Мандруй місяцю поміж роздертими хмарами і час від часу показуй своє бліде обличчя! Згадай ту страшну ніч, коли погинули мої діти, коли поляг могутній Аріндаль, коли загинула люба Даура.

Дауро, дочко моя, ти була гарна! Гарна, як місяць на горбках Фури, біла, як свіжий сніг, солодка, як легіт повітря! Аріндалю, твій сагайдак був міцний, твій спис швидкий у бою, твій погляд, як туман на хвилях, твій щит—огненна хмара в бурі!

Славний у бою Армар прийшов, щоб зискати любов Даури; вона не довго опирала ся. І гарні були сподівання її приятелів.

Ерат, син Одґаля розгнівав ся, бо брат його згинув з руки Армара. Він прийшов переодягнений за моряка. Гарний був його човен на хвилях,

*) Кольгар і Аніра, діти Кармора.

його кучері білі від старости, а лице його спокійне й поважне. Найгарніша з дівчат, сказав він, мила дочко Арміна, там коло скелі, недалеко на морі, де червоніють овочі на дереві, там жде Армар на Дауру; я прихожу, щоб його милу перевезти через бурхливе море“.

Вона пішла з ним; кликала Армара—ніякої відповіди, тільки відгомон скелі. „Армаре, мій дорогий! мій коханий! Чому трівожиш ти мене? Слухай, сину Арната! слухай! Се Даура тебе кличе“.

Брат, зрадник, сміючись утік на беріг. Вона підняла голос, почала кликати батька й брата: „Аріндалю! Арміне! Чи нема нікого, щоб рятувати Дауру?“

Її голос перелетів через море. Мій син Аріндаль зійшов з горбка суворий з добичами полювання; стріли шурхали при його боці, лук ніс він в руці і п'ять чорносивих догів було коло нього. Він побачив смілого Брата на березі, ухопив і прив'язав його до дуба, обмотав міцно його ребра, а вітри були повні стогнань звязаного.

Аріндаль пустив ся на хвилі у своїм човні, що привезти Дауру. Надійшов гнівний Армар, і випустив сивоперу стрілу; вона свиснула й застряла в твоє серцю, мій Аріндалю, мій сину! Замість зрадника Брата, згинув ти, човен доплив до скелі і він там упав і вмер. При твоїх ногах плила кров твого брата, о, яке ж було твоє горе, Дауро!

Хвилі розбили човен, Армар кидаєть ся в море, щоб вирятувати свою Дауру або вмерти. Смілий скок з горбка у хвилі—він пірнув на дно й виплинув більше.

Тільки з самотної, облітої морем скелі я чув скаргу моєї дочки. Часті й голосні були її покликання, але батько не міг її вирятувати. Цілу ніч стояв я на березі, я бачив її при слабих промінях місяця, цілу ніч чув я її крик, а вітер шумів сильно

і дощ бив густо в сторону гори. Її голос ослаб ніжше ранок настав, вона вмерла, як вечірній вітрець в траві на скелях. Повна жалю вмерла вона й лишила Арміна самого! Минулась моя сила на війні, пропала моя гордість поміж дівчатами.

Коли надходять гірські бурі, а північний вітер високо підіймає хвилі, я сиджу на гучнім березі, дивлюсь на страшну скелю. Часто, коли заходить місяць, я бачу духи моїх дітей, напів темні ходять вони разом у сумній згоді“.

Струя сліз, яка бризнула з очей Льоти й дала шльгу її стисненому серцю сніпила пісні Вертера. Він відкинув геть папір, ухопив руку Льоти й гірко заплакав. Льота оперлась на другій руці й закрила лице хустиною. Обое були страшно порушені. Вони почували своє власне горе в долі героїв, почували се разом і сльози їх злучили ся. Губи й очі Вертера палили рамя Льоти; страх напав її; вона хотіла відійти, але біль і співчутє заглушували її й тяжіли на ній, як олово. Нарешті вона збрала сили й просила його ридючи, аби він відійшов, просила вкладаючи ціле небо у свій голос! Вертер дрожав, серце йому трохи не розірвалось, він взяв знов папір в руки й почав напів зломаним голосом читати:

„Весняний подуве, чому ти будеш мене? Ти глядиш ласкаво й говориш: я зроню небесними краплями! Але близький час, коли я зівяну, близька буря, що моє листє розвіє! Прийде завтра подорожний, прийде, що мене бачив у всій моїй красі, кругом у полі його око буде мене шукати, але не знайде“.

Сі слова вдарили в нещасного з цілою силою. Він упав на коліна перед Льотою в повній розпуці, ухопив її руки, притискав їх собі до очей, до чола, і її здавало ся, що в її душі зявилось було перечутє його страшного наміру.

Вона втратила свідомість, стискала його ру-

ки, пригортала їх до себе, прихилилась до нього порушена горем, і їх палаючі обличчя дотикали одно одного. Вони забули про цілий світ. Він обхопив її руками, пригорнув до себе й цілував без пам'яті її дрожачі губи. — „Вертер!“ — закликала вона здавленим голосом, відвертаючись, „Вертер!“ — і відсунула слабою рукою його грудь від своєї; — „Вертер!“ промовила вона спокійним тоном найблагороднішого чуття. — Він не спротивляв ся, випустив її з своїх обіймів і упав наче без пам'яті перед нею. Вона висвободилась і серед тривожного замішання дрожачи поміж любов'ю й гнівом сказала: „Се останній раз! Вертер! Ви вже мене не побачите“. — І кинувши на нещасного погляд повний любови вона відійшла у сусідню кімнату й замкнула її за собою. Вертер протягав за нею руки, не рішаючись її задержати. Він лежав на землі сперши голову на канапу і в такому положенні перебував більше як пів години, аж доки якийсь рух не привів його до себе. Се була служниця, яка хотіла накривати до столу. Він почав ходити по кімнаті сюди й туди, а коли побачив себе знов самим, підійшов до дверей кабінета й закликав тихим голосом: „Льото! Льото! Ще тільки одно слово! Ще тільки прощай!“

Вона мовчала. Він ждав і просив і ждав; тоді на силу вирвав ся й закликав: „Прощай, Льото! на віки прощай!“

Він прийшов до міської брами. Сторожі, що вже були звикли до нього, пропустили його мовчки. Порошило ніби дощем ніби снігом і аж коло одинадцятого постукав він знов. Коли він вернув ся до дому, завважив його слуга, що його пан прийшов без капелюха. Він не рішав ся щось говорити, роздяг його — все було мокре. Опісля знайдено капелюх на скалі, яка на склоні горба стоїть понад долиною, і трудно зрозуміти, як Вертер

міг не провалившись видрататись на неї в темну її вохку ніч.

Він ляг у постіль і спав довго. Слуга застав його при писаню, коли на його прикликанне приніс йому на другий день ранком каву. Він писав се в листі до Льоти.

„І так в останнє, в останнє відкриваю я сї очі. О, не побачать уже вони сонця, бо понурий, хмарний день закрив його. Сумуй природо! Твій син, твій приятель, твій коханий наближаєть ся до кінця. Льото, се з нічим незрівняне почутє, а всеж таки найблизше воно до невиразного сну, сказати собі: Се останній ранок. Останній! Льото, я не маю понятя для слова: останній! Чиж я не в повній силі тепер, а завтра буду лежати простертый на землі й обезсилений. Вмерти! що се значить? Так, нам снить ся, коли ми говоримо про смерть. Я бачив не раз, як умирають; але людська природа така ограничена, що не має понятя про початок і кінець свого істновання. Тепер ще ти моя, я твій! твій, дорога! А за хвильку—вже розстались, розлучені—може на віки?—Нї, Льото, нї—як можу я перестати істнувати? Як можеш ти минути ся? Ми ж істнуєм!—Минути ся!—що се значить? Се знов тільки слово! пустий звук, без відгомону для мого серця.—Вмерти, Льото! Бути закопаним у землю, де так тісно й темно!

Я мав подругу, яка була мені всім у моїй безпомічній молодости; вона вмерла, я проводив її тіло й стояв над ямою, коли спускали домовину, а шнури з шумом пересувались в долину і в гору; опісля впала перша лопата землі на домовину, яка обізвала ся глухим звуком і так що раз глухійше аж вкінці покрила ся зовсім землею!—Я упав коло могили—стрівожений, потрясений, убитий, зворушений до глибини, але я не знав що зі мною було—що зі мною буде—Вмерти! Могила! Я сих слів не розумію!

О вибач мені, вибач! Вчора! Се повинна бути остання хвиля мого життя. О, ангеле! Перший раз, без сумніву, перший раз в найглибшій моїм нутрі загорілось розкішне чутє: Вона мене любить! вона мене любить! На моїх губах горить ще святий вогонь, що виходив з твоїх губ, нове, тепле чутє наповняє моє серце. Вибач мені, вибач!

Ах я знав, що ти мене любила, знав се з перших повних гадки поглядів, з перших стиснень руки, — а всеж таки коли я відходив, коли бачив при тобі Альберта я упадав на духу і мене мучили сумніви.

Чи пам'ятаєш, як ти прислала мені квітки після того, коли ти у сім фатальнім товаристві не могла до мене ані слова промовити, ані протягнути мені руки? Я стояв пів ночі перед ними на колінах і вони доказали мені твою любов. Але ж сі вражіння минули, так як затираєть ся кожний раз в душі вірного почутє ласки його Бога, яку йому в повній небесній щедроті подавано в святих видимих знаках.

Все те минає, але ніяка вічність не вгасить сього палкого життя, якого я зазнав вчора на твоїх губах, яке почувую в собі!

Вона мене любить! Вона обіймала се рамя, сі губи дрожали на її губах, сі уста шепотіли близько її уст. Вона моя! Ти моя! Так Льото, на віки.

І щож се значить, що Альберт твій чоловік? Чоловік! Се для сього світа—і для сього світа гріх, що я тебе люблю, що радо взяв би тебе з його обіймів у свої? Гріх? Нехай, і я караюсь за нього; я пізнав його у всій його небесній роскоши, він вплив в моє серце бальзам життя й силу. Від сеї хвилі ти моя, моя, Льото! Я йду вперед, іду до мойого вітця, до твого вітця. Йому я поскаржусь, і він мене потішить, аж поки ти не прийдеш, а я полечу тобі на зустріч і обійму тебе і лишусь при тобі перед обличчєм Безконечного у вічних обіймах.

Се не сон і не божевіле. Близький могили бачу я яснійше. Ми знов будемо жити! Ми будемо бачити одно одного! Пабачимо твою матір! Ах, я її побачу, я її знайду і відкрию перед нею все моє серце! Твою матір, твій образ“.

Коло одинацятої спитав Вертер свого слугу, чи не вернув ся Альберт? Слуга відповів, що так, що він бачив, як вели Альбертового коня. Тоді дав йому Вертер незакриту записку такого змісту:

„Чи не моглиб ви мені позичити ваших пістолетів до задуманої мною подорожи? Прощайте“!

Добра Льота мало спала останньої ночі; то, чого вона боялась, стало ся, і таким виді, яко-го вона не могла ані перечувати ані бояти ся. Її кров, все така спокійна й чиста, була в горячковім забуренню, а тисячі різних вражіннь непокоїли її добре серце. Чи був се огонь з Вертерових обіймів, що вона почувала в грудях? Чи був се гнів за його сміливість? Чи неприємне порівнанне теперішнього свого стану з минулими часами наївної й вільної невинности і спокійного довіря до самої себе? Як тут бути з чоловіком, як признатись йому до тої сцени, яку конче треба було відкрити, одначе вона не могла відважитись на се. Вони обоє так довго одно перед одним мовчали, і мала б вона перша перебити мовчанку і як раз не в пору зробити своєму чоловікови таке несподіване відкритє? Вона боялась, що вже сама відомість про Вертерові відвідини зроблять на нього неприємне вражінне, а тут ще й ся неждана катастрофа! Чи могла вона сподіватись, що її чоловік буде її бачити у правдивім світлі і прийме до відомости без упередження? Чи могла вона бажати, щоб він читав у її душі? А знов чи могла вона удавати перед чоловіком, перед котрим вона стояла все чиста й прозора, як кришталь, перед котрим ніякого свого вражіння

ніколи не укривала й не могла укривати? І одно і друге гризло її й ставило в трудне положення; а гадки її все вертали до Вертера, котрий для неї був утрачений, котрого не могла лишити, а мусіла, на жаль, полишити самому собі, і котрий втративши її не мав більш нічого.

Вона й не помітила зразу, яка тяжка була для неї ся перерва обосторонньої виміни гадок! Вони, добрі й розумні люди почали нараз за для якогось тайного непорозуміння мовчати одно перед одним, кожде з них думало, що правда на його стороні, а помиляєть ся другий, і відносини заплутались і напружились так, що в сю критичну хвилю, від котрої все залежало, неможливо було сього узла розв'язати. Якби так якась щаслива хвиля щирости була їх перед тим зблизила, якби так ожило було знов між ними вирозуміння і взаїмна любов і відчинила їх серця, то може ще можна б було вратувати нашого приятеля.

Іще прилучилась до сього одна дивна обставина. Вертер не робив ніколи тайни з сього, що бажав би покинути сей світ, як ми се знаємо з його листів. Альберт часто з ним змагав ся, також поміж Льотою й її мужем бувала часами про те бесіда. Почуваючи рішучу відразу до такого вчинку, Альберт давав дуже часто пізнати і то з певного рода вражливостю, яка зовсім не була в його характері, що він бачить причини сумніватись в серйозности такого наміру, дозволив був собі навіть над сим пожартувати і передав свої сумніви Льоті. Се заспокоювало її вправді з одної сторони, коли її гадки представляли їй сей сумний образ, з другої сторони знов се спиняло її вповісти свому чоловікови ті гризоти, які її мучили під сю хвилю.

Альберт вернув ся й Льота вийшла йому на зустріч з поспіхом і заклопотанням; він не був веселий, діла свого не полагодив, в своїм сусіді,

уряднику знайшов він упертого, дрібязкового чоловіка. Також і зла дорога попсувала йому настрій.

Він спитав, чи чого не сталось, і вона поспішно відповіла, що вчора вечером був Вертер. Він спитав далі, чи прийшли які листи, і одержав відповідь, що в його кімнаті лежить лист і кілька пакетів. Він пішов туди і Льота лишилась сама. Присутність чоловіка, котрого вона любила й поважала, зробила в її серцю нове вражіння. Память його великодушності, його любови і доброти заспокоїла її, вона почула таємний потяг іти за ним, взяла свою роботу й пішла в його кімнату, як се не раз робила. Вона знайшла його занятим відчинянням і читанням пакетів. Деякі, здавалось, не були з найприємніших. Вона звернула до нього кілька питань на які він коротко відповів і станув при пультах, щоб писати.

Таким способом вони провели цілу годину і в душі Льоти ставало що раз темнійше. Вона відчувала, як тяжко буде їй відкрити те, що лежало їй на серцю, свому чоловікови—навіть якби він був і в найкращім настрою; її опанував смуток, і він став їй тим тяжший, що вона старалась його укривати, нишком ковтаючи сльози.

Прихід Вертерового слуги заклопотав їх дуже; він передав записку Альбертови, який звернув ся холоднокровно до жінки й сказав: „Дай йому пістолети“.—„Побажайте від мене свому панови щасливої дороги“—сказав він до хлопця.—Се впало на неї як грім, вона на силу встала й не знала, що з него діється. Поволи підійшла вона до стіни, дріжучи зняла оружє, обтерла порох—й не могла рішитись і булаб ще довго зволікала, якби Альберт не принаглив її був питаючим поглядом. Вона передала нещасне знарядє хлопцеві, не будучи всилі вимовити й слово, а коли сей виїшов вже з їх дому, зібрала свою роботу й пішла у

свою кімнату в стані невимовної непевності. Її серце віщувало всякі страхи. То вона хотіла кинутись в ноги своєму чоловікові, відкрити йому все, історію вчорашнього вечера, свою вину й свої передчуття. То знов недобачала ніякого хісна з такого вчинку, а найменше могла сподіватись намовити чоловіка піти до Вертера. Стіл був вже накритий, а одна приятелька, що була зайшла тільки про щось спитати і мала зараз відійти, але лишлась, зробила розмову за столём зносною; всі силувались говорити, оповідати, забути ся.

Хлопець вернув ся з пістолями до Вертера, і той взяв їх від нього з одушевленнем, почувши, що передала їх Льота. Він казав принести собі хліба й вина, післав хлопця обідати, а сам сів писати.

„Вони перейшли через твої руки, ти обтерла з них порох, я їх тисячу разів цілую, ти їх дотикалась! Ти, Духу небесний, сприяєш мойому намірови! А ти, Льото, подаєш мені знарядє, ти, з котрої рук я бажав прийняти смерть і тепер приймаю. О, я свого хлопця про все випитав. Ти дрожала передаючи їх йому, ти не сказала прощавай!—ні, ні не сказала!—Чи мала б ти замкнути для мене своє серце задля сеї хвилини, яка мене звязала на віки з тобою? Льото, і тисячоліте не зітре сього вражіння! А я відчуваю, що ти не можеш ненавидіти того, хто так палає для тебе“.

Після обіда наказав він хлопцеві все запакувати дорешти, подер багато паперів, вийшов з дому й упорядкував ще деякі дрібні довги. Опісля вернув ся до дому, знов вийшов, аж за браму, неважачи на дощ, зайшов був до графського саду, і знов кружив по околиці і коли надійшла ніч, вернув ся до дому і писав:

„Вільгельме, я останній раз бачив поле і ліс і небо. Прощавай і ти! Дорога мамо, прости мене! Потіш її, Вільгельме! Нехай Бог вас благословить!

Всі мої річи в порядку. Прощавай! Ми побачимось знов і певно веселійше“.

„Я зле тобі відвдячив ся, Альберте, і ти вибачиш мені. Я нарушив спокій твого дому, я вніс між вас недовіре. Бувай здоров! Я хочу вже се скінчити. О, колиб ви були щасливі через мою смерть! Альберте, Альберте! зроби щасливим сього ангела! І нехай спочиває боже благословенне на вас“.

Сього вечера він довго ще перебирав у своїх паперах, багато подер і кинув у піч, запечатав кілька пакетів з адресом до Вільгельма. Там були уступи, відорвані гадки, яких я багато бачив. Опісля в десятій годині наказавши принести собі фляшку вина й підложити огню, відослав спати слугу, котрого кімнатка, як і спальні всіх иньших домашніх, були ззаду далеко. Хлопець ляг одягнений, аби ранком бути під рукою, бо його пан сказав був йому, що почтові коні зайдуть перед шестою годиною.

„Після одинайцяті.“

Так все тихо довкола мене і така спокійна душа моя. Дякую тобі Боже, що сим останнім моїм хвилям даруєш таке тепло, таку силу.

Я приступаю до вікна, моя наймилїйша, і бачу через грізні хмари, що пересувають ся, поодинокі звізди вічного неба! Ні, ви не спадете! Вічний держить на серці вас і мене. Я бачив звізди дишля великого воза, наймилїйшої з усіх констеляцій. Коли я йшов вечером від тебе, коли вийшов я за твої ворота, він стояв против мене. З яким опяніннем я дивив ся на нього, і з піднятими руками називав його святим знаком мойого теперішнього щастя! І ще... Льото, що тільки не нагадує мені тебе! Чи не окружавш ти мене! Чи не назбирав я, як дитина, ріжних дрібничок, яких ти, свята моя, дотикала!

А сей милий сілюет! Я записую його тобі, Льото, й прошу його шанувати. Тисячі, тисячі поцілунків я зложив на ньому, тисячі привітань заслав йому, коли виходив з дому, або вертав ся.

Батька твого я просив запискою стерегти мого трупа. На кладовищі єсть дві липи в кутку, від поля; там я бажаю спочити. Він може, він зробить се для свого приятеля. І ти проси його.

Не хочу примушувати побожних християн, щоб тіла їх лежали поруч з бідним нещасним. Ах, я хотів би, аби ви поховали мене при дорозі, або в самотній долині, щоб священник і левіт приходили хрестячись по-при назначений камінь, і щоб самарянин зронив сльозу.

Так Льото! Я не жахаюсь взяти страшну, холодну чашу, з якої маю випити забуте смерти! Ти піднесла мені його і я не лякаюсь. Все, все! І так сповнились всі бажання й події мого життя. Холодний, закостенілий постукаю я в залізні ворота смерти.

І що мені припало се щастє вмерти для тебе, Льото! собою пожертвувати для тебе! Я хотів відважно, радісно вмерти, щоб тобі дати знов спокій і радість життя. Але що ж! Се було дано тільки не багатьом благородним людям—пролити кров за своїх і своєю смертю дарувати повне житє своїм дорогим.

В сій одежі я хочу бути похоронений, ти дотикалась її, ти її освятила; я просив про се й твого батька. Моя душа витає над домовиною. Нехай не перешукують моїх кишень. Сю ясночервону стрічку ти мала на грудях, коли я тебе перший раз побачив поміж твоїми дітьми — поцілуй їх тисячу разів і розкажи їм про долю їх нещасного приятеля. Милі мої! Вони бігають коло мене. Ах, як я привязав ся до тебе, і від першої хвилі не міг вже тебе покинути! — Ся стрічка нехай буде зі мною похоронена. Ти дарувала мені її на

мої уродини. Як все те помішалось! — Ах, не думав я, що моя дорога сюди мене приведе! — Будь спокійна; прошу тебе, будь спокійна!

Вони набиті. — Бє дванадцята! Нехай так буде! Льото! Льото, прощавай! прощавай!“

Один з сусідів бачив блиск і чув, як унаві вистріл; але, що все було спокійно, не звертав вже далі на все уваги.

Ранком в шестій годині прийшов слуга з світлом. Застає свого господаря на землі, пістоlet і кров. Він кличе, підносить його; нема відповіді тільки хрипінне. Біжить за лікарями, за Альбертом. Льота почувши дзвінок, починає дрожати всіми членами. Будить чоловіка, вони встають, слуга приносить голосячи й ридаючи відомість, Льота паде зімліла перед Альбертом.

Коли до нещасного прийшов медик, знайшов його на землі без рятунку; живчик бив, всі члени були обезсилені. Він перестрілив собі голову понад правим оком, мозок виступив на верх. Все таки отворили йому жилу на руці, кров ішла, він все ще дихав.

З кровавої плями на спинці кресла можна було догадуватись, що він сповнив свій вчинок сидячи перед бюрком, опісля впав, і бив ся в конвульсіях довколо кресла. Лежав він обезсилений на шині, против вікна, був зовсім одягнений, взутий, мав на собі синій фрак і жовту камізольку.

Дім сусіди, город, все заворушилось. Прийшов Альберт. Вертера положили на ліжку, завязали чоло, лице вже було, як у мерця, ні один член не рухав ся. Легкі тільки хрипіли страшно, то сильнійше, то знов слабше; ждали кінця.

З свого вина винив він був тільки одну чарку. На пульта розгорнена лежала Емілія Гальоті.

Про переляк Альберта, про ридання Льоти позвольте не говорити нічого.

Старий судія прилетів на сю відомість, він

поцілував умираючого, проливаючи гарячі сльози. За ним слідом прийшли старші його сини, вони припали коло ложа з виразом непогамованого болю, цілували умираючому руки й уста, а найстарший, котрого той найбільше любив, припав був до його губ, аж поки той не сконав і поки його силою не відорвали. В дванадцятій годині в полудне помер він. Присутність судії і його заходи припинили заворушення. В ночі, коло одинадцяті години, сказав він його поховати на тім місці, котре він сам був собі вибрав. Старенький з синами провів домовину, Альберт не зміг. Боялись за жите Льоти. Несли ремісники. Священик не проводив.

Книгарня

„Літературно-Наукового Вістника“

Київ, В.-Володимирська, 28,

має на складі великий вибір українських книжок, листовних карток і нот, склад видавництв: „Лан“, Видавнича Спілка, Наукове Товариство ім. Шевченка, „Дзвін“ и ин. усякі російські книжки по українському питанню.

Катальоги висилає книгарня даром.

Книгарня НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА імени Шевченка

у Львові, Ринок ч. 10,

має на складі різні українські книжки, ноти, листовні картки і т. п.

Українська Книгарня

Харків, Рибна ул. № 25.

Великий вибір книжок, карток, нот і картин.
При книгарні кустарний відділ.

В Петербурзі українські книжки в книгарні
Н. П. КАРБАСНІКОВА, Гостинный дворъ, № 19.